

Весела МИХАЙЛОВА - Йовка ТИШЕВА
Руска СТАНЧЕВА - Борислав БОРИСОВ

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

5.
клас

ПРОСВЕТА
ОСНОВАНО 1945

Учебникът е одобрен със заповед № РД 09 – 1463/08.02.2017 г.
на министъра на образованието и науката.

Оценители на съдържанието на проектите на учебник по български език за 5. клас:
доц. д-р Лучия Стефанова Антонова-Василева, проф. д-р Николай Стоянов Кошнев, Надежда Димитрова
Тодорова, Николина Атанасова Дамянова, Петя Димова Дерменджиева, Красимира Стоянова Златева,
Гергана Елтимова Петрова

Оценители на графичния дизайн на проектите на учебник по български език за 5. клас:
гл. ас. д-р Илия Илиев Кожухаров, Ирина Димитрова Угринова, Маргарита Александрова Дякович

Оценители на полиграфическото изпълнение на проектите на учебник по български език за 5. клас:
инж. Васил Иванов Ставев, инж. Валентина Георгиева Кокалова, инж. Стефан Иванов Славчев

Викелн Василена Михайлова
проф. д-р Йовка Великова Топалова
доц. д-р Русяна Сибелва Ставчева
гл. ас. д-р Борислав Славен Борисков

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА 5. КЛАС

Рецензенти: *Александра Топалова, Росица Калайджиева*
Редактор: *Найденка Яваскина*
Художник на графичния дизайн и илюстрациите: *Милова Гавела*
Художник на портретата на корицата „ТриART“ ЕТ – *Кристо Терзиев*
Художник на корицата *Витра Яваскина*
Художник редактор: *Витра Яваскина*
Технически редактор: *Марина Димитрова*
Коректор: *Жана Гавелова*

Българска, Издание Утриня 2020 г. Формат 60x90/8. Печ. коли 14. Нет. коли 14.
Код 10501207152.

Издателство „Проксета – София“ АД – София 1618, ул. „Земледелик“ № 2
www.proxeta.bg
www.o-uchebnik.bg

Печат „Изречени“ АД – Пловдив

© Викелн Василена Михайлова, Йовка Великова Топалова, Русяна Сибелва Ставчева, Борислав Славен Борисков, 2016 г.
© Милена Иванова Панева – художник на графичния дизайн и илюстрациите, 2016 г.
© Художник на портретата на корицата „ТриART“ ЕТ – Кристо Терзиев, 2016 г.
© Витра Борислова Яваскина – художник на корицата, 2016 г.
© „Проксета – София“ АД, всички права запазени.

ISBN 978-954-01-3180-1

СЪДЪРЖАНИЕ

I

ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО

1	Езикът – средство за общуване	6
2	Официално и неофициално общуване	10
3	Текстът в общуването. Строен на текста	16
4	Повествованието, описанието и разсъждениято в текста	20
5	Диалог. Представяне и самопредставяне	24
6	Отговор на нитейски въпрос	28
7	План на текста	32
8	Текстът в общуването (Обобщение)	36

II

ДУМИТЕ – СТРОЕЖ, ЗНАЧЕНИЕ И ПРАВОПИС

9	Речниково и драматично значение на думата	40
10	Видове думи според речниковото им значение и звуковия им състав	44
11	Правопис и правоговор на думата в зависимост от нейния морфемен строен	48
12	Звукови промени. Подвижно Ъ. Непостоянно Ъ	52
13	Думите – строеж, значение и правопис (Обобщение)	56

III

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА

14	Изменяеми части на речта. Местоимение	60
15	Лично местоимение. Възвратно лично местоимение	64
16	Притенателно местоимение. Възвратно притенателно местоимение	68
17	Време на глагола. Минало свършено време. Минало несвършено време	72
18	Причастия. Минало свършено и минало несвършено деятелно причастие	78
19	Неизменяеми части на речта. Наречие	82
20	Неизменяеми части на речта. Предлог	86
21	Думите като части на речта (Обобщение)	90

IV

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

22	Главни части в простото изречение	94
23	Второстепенни части в простото изречение. Допълнение	98
24	Второстепенни части в простото изречение. Обстоятелствено пояснение	102
25	Второстепенни части в простото изречение. Определение	106
26	Думите като части на изречението (Обобщение)	110

ПЪТЕВОДИТЕЛ

За да използвате лесно и успешно своя учебник, сме се постарали да организираме информацията в него по най-добрия начин. Ще се ориентирате в съдържанието на всеки урок чрез следните знаци, които означават съответно:

- ▶ Преглед на вече изученото
- ▶ Нови знания
- ▶ Важна информация или полезно правило
- ▶ Допълнителна полезна информация
- ▶ Любопитно
- ▶ Текст за четене
- ▶ Задачи
- ▶ Проектна дейност

Внимание! В учебника не се пише!

ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- каква е връзката между езика, общуването и текста
- как се изгражда текстът
- с какви типове текст си служим в общуването
- кои са формулите на речевия етикет

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да общувате пълноценно в различни ситуации
- да четете с разбиране чужди текстове
- да създавате успешно свои текстове
- да отстоявате мнението си аргументирано

Вавилонската кула

Отначало хората говорили на един език. Земята, която населявали по поречието на Тигър и Ефрат, била необикновено плодородна, затова живеели добре. Това ги направило много горди и те решили да построят кула, която да достигне с върха си самото небе. Вместо камъни използвали печени в огън тухли. Кулата растяла все по-високо, докато Бог се разтревожил и решил да я разсее. Разсърдил го човешката същност и размесил езиките на хората, за да не могат да се разбират помежду си. Поради тази причина между строителите настъпил такъв хаос, че те се отказали от по-нататъшния строеж и се пръснали по всички страни на света. Така Вавилонът обяснява появата на различните езици.

По „Библейски сказания“ на Зенон Косидовски

Замислете се защо Бог наказва хората, като създава различните езици, и как хората преодоляват това Божие наказание.

► **Езикът** е основното средство за общуване. Чрез него хората:

- ▷ обменят информация;
- ▷ придобиват и развиват познания за света.

► **Общуването** се осъществява чрез **текстовете**.

► **Науката, която изучава говоримите човешки езици, се нарича езикознание.** Езиците се делят на:

- ▷ **живи**, ако се говорят в момента (например български език, руски език, немски език и др.);
- ▷ **мъртви**, ако вече не се говорят (старобългарски език, латински език и др.).

Вавилон е античен град по долното течение на река Ефрат. Намирал се е в Азия – в земите на днешен Ирак.

► **Буквите** са знаци, с които означаваме **звуковете** в писмената реч.

► **Морфемата** е най-малката значеща част на **думата** (представка, корен,ставка, окончание, определителен член).

► **Изречението** е смислово и граматически свързани в едно цяло думи и словосъчетания. Изречението може да се състои и само от една дума.

► **Текстът** е поредица от изречения, свързани смислово и граматически.

► **Устното общуване** може да протече например в следните речеви ситуации:

- ▷ разговор между хора, които се намират на едно и също място;
- ▷ разговор по телефона;
- ▷ предаване по телевизията или радиото.

► **Писменото общуване** протича като четене и писане на текстове от различен тип и с различно предназначение.

► В днешния свят все по-разпространено е **електронното общуване**, което се осъществява с помощта на съвременните информационни технологии. То може да бъде **устно** – с помощта на видео връзка в интернет или чрез други електронни приложения, и **писмено** – чрез есемеси, имейли, електронни картички, коментари в социалните мрежи.

► **Ситуацията на общуването се нарича речева ситуация.**

► Общуването се осъществява в различни речеви ситуации. Всяка конкретна **речева ситуация** се определя в зависимост от следните елементи:

- **предмет** на общуването;
- **цел** на общуването;
- **участници** в общуването;
- **условия**, в които протича самото общуване.

► **Целта** на общуването може да бъде:

- ▷ да се обмени информация за нещо или за някого;
- ▷ да се въздейства върху слушания/четящия;
- ▷ да бъде подтикнат към действие слушаният/четящият.

► **Предметът** на общуването е това, за което се говори.

► **Участниците** в общуването са **говорещият** и **слушаният** – в устното общуване; **писещият** и **четящият** – в писменото общуване.

► **Условията** на общуването се определят от времето, мястото и начина, при които то протича.

1 Думата *звук* притежава две форми за множествено число – *звукове* и *звуды*. В кой случай ще употребим едната и в кой – другата форма? Напишете две изречения – в едно от нея е употребена формата *звуды*, а в другото – *звукове*.

2 Облонете каква е разликата между изречение и словосъчетание.

3 Свърнете по смисъл думите от всеки ред така, че да съставите изречения. Подредете изреченията по смисъл, за да получите свързан текст.

- A) *приказка, тогава, ни, баба, четеше*
 B) *огън, от, вятре, на, прозорци, да, тъмнината, се боеше, не, през, надничаше, влезе, защото, се осмеляваше*
 B) *вятър, духаше, и, притихваше, природата, навън, леден, дори*
 Г) *щастлив, където, се пренасяхме, и, вълшебните, земи, глас, всяка, във, история, край, имаше, ние, слушахме, нежния, ѝ*
 Д) *вечер, през, всички, студената, в, зимна, се събирахме, камината*

4 Кои от изреченията, които написахте при изпълнението на задача 3, са прости и кои – сложни? Защо?

5 Напишете думи с противоположно значение на следните думи: *тъмнина, близка, навън, щастлив, край, нежен, през, студен, събирам от*

6 Открийте корена в думите *огън, приказка, тъмнината, леден, земи*.

7 Съставете се кой ще напише повече сродни думи на всяка от думите в задача 6.

8 Дайте примери за различни речеве ситуации, като имате предвид информацията от таблицата.

Условия на общуване:

място	едно и също	различно	различно
време	едно и също	едно и също	различно
начин	устно	устно/писмено	писмено

Езикознанието включва различни други науки:

- ▶ **фонетика** – за звуковете;
- ▶ **лексикология** – за значението на думите;
- ▶ **морфология** – за строежа на думата и частите на речта;
- ▶ **синтаксис** – за строежа на изречението и видовете изречения;
- ▶ **текстолингвистика** – за строежа на текста и видовете текстове.

При **електронното общуване** участниците трябва:

- да бъдат учтиви и да не изгрубват;
- да се отнасят с уважение един към друг;
- да говорят и да пишат правилно.

Запомнете правописа на следните думи: *есамес, емемес, джисесам, имейл, файл*.

Емоцион – изображение на човешко лице, изразяващо различни емоционални състояния при общуването в интернет.

При електронното общуване използването на латинската азбука (**латиницата**) вместо българската азбука (**кирилицата**) е проява на лоша езикова култура. За пишеция не говори добре и употребата на някои цифри вместо кирилски букви, например **4** вместо **ч**, **в** вместо **ш**.

Неуместно:
4estil razhden den, Sabo!

Уместно:
Честит ражден ден, Сава!

9 Анализирайте речевите ситуации, изобразени на рисунките, като се съобразите с всички задължителни елементи на речевата ситуация.

10 Опишете с думи интересна речева ситуация, в която сте попарали. Анализирайте нейните елементи.

Речевата ситуация има следните елементи:

- ▶ предмет на общуването;
- ▶ цел на общуването;
- ▶ условия на общуването;
- ▶ участници в общуването.

▶ В зависимост от речевата ситуация **общуването** може да бъде **официално** или **неофициално**.

Какво е общуването – официално или неофициално, се определя от елементите на речевата ситуация:

- ▶ какви са **отношенията** между участниците;
- ▶ **къде** протича общуването;
- ▶ **кога** протича общуването.

Елементи на речевата ситуация	Тип общуване	
	Официално	Неофициално
Място на общуването	На публично място: – в училище – в магазина – в киното, в театъра – в различни учреждения и т.н.	В не принудирана обстановка: – вкъщи – в дома на приятел – в парка и т.н.
Участници в общуването	непознати, слабо познати или в служебни отношения помежду си	роднини, близки, приятели, съученици

При официално писмено общуване формите за учтивост **Вие, Ви, Ваши, Вас** се пишат с главна буква и когато означават един конкретен човек, и когато се отнасят към двама или повече души. Сравнете:

*Уважаема госпожо Иванова,
Желаем **Ви** много здраве и успехи!*

*Скъпи колеги,
Поздравяваме **Ви** за юбилей на **Вашето** училище!*

Запомнете! При официално общуване е правилно да се използва и пише:

*Господин Иванов, **капа Ви** на концерта.*

*Господин Петров, **Вашето** мнение е важно за мен.*

*Госпожо Иванова, приятно ми е да се запозная с **Вас**.*

*Господине, **Вие** ли сте писали (мн. ч.) за мен?*

*Госпожо, **Вие** ходили (мн. ч.) ли сте в Париж?*

*Господине, **Вие** сте поканен (ед. ч.) на нашия концерт.*

*Госпожо, **Вие** ще бъдете посредникът (ед. ч.) от нашия екип.*

*Господине, **Вие** сте напълно прав (ед. ч.).*

*Госпожо, **вие** сте много красива (ед. ч.).*

Когато се приветства някой при официално общуване, **поздравът в учтива форма**, който се отправя към него, е „Добре дошли!“.

Отговорът на този поздрав обичае е „Добре забарва/-а!“, защото с него отговорникът означава себе си – той е този, който забарва домакиня.

▶ Текстове в официалното и в неофициалното общуване се отличават със свои езикови особености.

Езикови средства	
При официално общуване	При неофициално общуване
Форми за означаване на слушания и това, което той прави:	
Задължителни са формите за учтивост на местоименията за 2 л. мн. ч.: <i>Вие, Вас, на Вас, Ви, Ваши, Ваши.</i>	Типични са формите на местоименията за 2 л. ед. ч.: <i>ти, теб, на теб, те, твоя, твои.</i>
Използват се формите за мн. ч. на глаголите, завършващи на -и: <i>Вие сте говорил/написали/прочели.</i>	Използват се формите за ед. ч. на глаголите, завършващи на -и: <i>Ти си говорил/-а, написал/-а, прочел/-а.</i>
Използват се формите за единствено число на глаголите, завършващи на -и и -т и на прилагателните имена: <i>Вие/ти сте/си поканен/-а, прочут/-а, красив/-а.</i>	

▶ При **устното общуване** и когато то е официално, и когато е неофициално, е важно къде ще се постави **логическото ударение** – отделяне чрез силата на гласа и интонацията на дума или на цял израз.

▶ Логическото ударение се поставя, за да се **изтъкне значението** на нещо важно от съобщението.

▶ Чрез логическото ударение се цели да бъде **привлечено вниманието** на слушания.

▶ В дадено съобщение чрез логическо ударение може да се отделият като особено важни **различни думи**:

*Учениците останаха в залата.
Учениците останаха в залата.
Учениците останаха в залата.*

Сборът от правила за общуване, които е прието да се спазват при определен тип речева ситуация, се нарича **речев етикет**. Речевият етикет се използва в някои **типове речеви ситуации**, например:

- ▷ когато се отправя **поздрав**,
- ▷ при **обръщение** към събеседник;
- ▷ когато **събеседниците си тръгват** от мястото, където са били заедно;
- ▷ при отправяне на **поздравления** по дарен повод;
- ▷ за **изразяване на благодарство, съчувствие** и т.н.

Речевият етикет включва общоприети езикови изрази, които са типични за определени речеви ситуации. Тези изрази се наричат **етикетни формули**.

Спазването на речевия етикет осигурява пълноценно общуване. То дава възможност на участниците да постигнат целите си и успешно да обменят информация.

Спазването на речевия етикет е задължително, ако човек иска останалите да го приемат като възпитан и учтив.

Етикет се нарича сборът от правила, които регулират отношенията между хората и тяхното поведение в обществото. Етикетните правила са общоприети и трябва да се спазват от всички. Етикетът като по-широко понятие включва:

- ▷ **речев етикет** – включва етикетни формули;
- ▷ **етикет на външния вид** – включва правила за облеклото, прическата на определени типове официални места;
- ▷ **етикет на поведение** – включва правила за действията, които са уместни на определени официални места.

За **етикета в различните страни** са присъщи различни специфични особености. Ето някои любопитни факти:

▷ За **англичаните** вежливото говорене задължително трябва да е много тихо и немногогласно. Ако някой англичанин ви похвали, че много добре говорите английски, знайте, че тази оценка е продикупувана само от любезност.

▷ В **Япония** етикетът също повелва да се говори тихо и немногогласно в знак на уважение към събеседника. Задължителен знак на любезност в тази страна е усмивката. Японците не биха ви похвалили просто от любезност. Ако получите похвала от японец, можете наистина да се гордеете, че сте я заслужили. Когато се срещат с познат, японците задължително казват нещо за времето.

▷ **Китайците** тъй в знак на вежливост и уважение към събеседника силно и дълго разтърват ръката му при ръкостискане. И при тях усмивката е задължителен знак на уважение.

▷ **Англоезиците** в знак на поздрав при среща тръпнат носовете си.

В **миналото** българите са използвали и някои рязко срещани днес етикетни формули:

Спалай ти!
(Благодаря ти!)

Добра стига!
(Здравей/-те!)

Остани си със здравето!

Иди си със здравето!

Да е хайриш!
(За добро да е!)

Процавай!
(Сбогом!)

▷ На някои религиозни и други календарни **празници** е прието да се разменят като поздрав определени общоприети формули:

▷ на Коледа:
Честито Рождество Христово!

▷ на Великден:
Христос Воскресе!
Воистина воскрес!

▷ на Нова година:
За много години!

▷ При **електронното общуване** също се спазват правила, които се наричат **нетикет** – нова дума, образувана от думите **интернет** и **етикет**. При електронното общуване в пълна степен важат всички правила, валидни и за традиционния речев етикет.

Запомнете и използвайте най-често употребяваните **формули на речевия етикет**:

▷ При **обръщение към непознат**
господине, господин Калева; госпожа, госпожа Калева; колега; доктор Калев-а; господин/госпожа Директор; уважаеми госпожи и господари/ами и господи

▷ При **запознаване**
Може ли да се запознаем; Приятно ми е; Радвам се, че се запознахме; Висте ли ме представили на господина/госпожата; Нека Ви представя

▷ При **среща**
Добро утро, Добър ден, Добър вечер, Здравей/-те, Привет, Как си/сте, Радвам се да те/Ви видя

▷ При **раздяла**
Довиждане, Всичко хубаво, Приятна вечер, Бъне ми приятно, Доскоро, Хубав ден, До утре, Лек ден, Лека нощ, Приятна работа, На добър час/ням, Сбогом, Чао

▷ При **изказване на благодарност**
(Много) благодаря (от все сърце), Изказвам благодарността си за..., Признателен съм ти/Ви за..., Задължен съм ти/Ви, Мерси

▷ При **извинение**
Извинявай/-те, Моля да ме извините, Простете, Процавайте, (Много) съжалявам, Приеми/-ете моите извинения

▷ При **изразяване на молба, покана**
Моля, Ако обичаш/-те, Бъди/-ете така добър/-ра, Заповядай/-те

▷ При **пожелание**
Честит празник, Честит рожден/имен ден, За много години, Да си жив/а и здрав/а

▷ При **изразяване на съчувствие, съболезнования**
Много съжалявам, Моите съболезнования, Дълбоко ти/Ви съжалявам, Приеми/-ете моите съболезнования

1 Прочетете откъса. Какво е общуването в него? Обособете отговорите си, като характеризирате елементите на представената речева ситуация.

В Голямата зала бе доста по-тихо, отколкото по време на предишните прощални пиршества, а сега всички съвсем се смълчаха.

– Настъпна краля на още една година – започна професор Дъбълдор, след като огледа всички. (...) – Всеки гост в тази зала е добре дошъл отново тук по всяко време, когато пожелае. И ще кажа още веднъж на всички (...) Сега, след завръщането на Лорд Волгемор, нашата сила е в единството ни и ако се разделим, ще загубим. (...) Ние можем да се противопоставим само с не по-малко силни връзки на приятелство и доверие. Различните обичаи и езици нямат значение, ако целите ни са еднакви, а сърцата – отворени.

*Джоан Роулинг,
из „Хари Потър и огненият бокал“*

2 Прочетете текстчетата и проследете дали са спазени правилата на речевия етикет. Ако е необходимо, редактирайте грешките и обяснете какви нарушения са допуснати.

Текст А

- Здравсти, госпожо! Как сте?
- Здравей, Никола! Благодаря, добре съм. Написа ми си домашната работа?
- Сори, ама не успях.
- Трябва да се отнасяш по-отговорно към поставените задачи. Надявам се все пак да успееш до утре.
- Ще се постарая. Чао, госпожо!
- Довиждане, Никола! Приятен ден!

Текст Б

- Добър ден, министър Тодоров! Радвам се, че прие поканата да гостуваш в моето предаване.
- Добър ден на Вас и на Вашите зрители!

3 Разпределете в таблица по модела изразите, с които се показва различен тип отношение на говорещия към ситуацията на общуването.

много се радвам, на седмото небе съм, чувствам се супер, истински съм щастлив, много съжалявам, ще се стужам от яд, искрено съжалявам, много ме е яд,

► Важно е да спазваме правилата на речевия етикет не само когато общуваме с непознати, но и у дома – при общуването с близки хора.

► **Речевият етикет** е част от **цялостния етикет на поведение**. Спазването на цялостния етикет на поведение е гаранция за това човек да бъде добре приет от другите. Обратното – нарушаването на етикетните правила може да доведе до недо-разумения и да залятави човека, който не ги знае или пък не ги спазва.

Проучете различни страни на етикета за добро поведение. Подгответе презентация под надслов „Добрите обичаи са едно от най-важните неща при създаването на първите впечатления за човека“.

Уместен – който приляга за даден момент, място или случай; подходящ. *Уместна забележка.*

► При електронното общуване писането само е главна буква е знак за неподходящ тон (наподобява крещенето при устно общуване).

Неуместно:

НЯКОЙ ГОТОВ ЛИ Е С ДОМАШНОТО ПО МАТЕМАТИКА ЗА УТРЕ?

Уместно:

Някой готов ли е с домашното по математика за утре?

В официални писмени обръщения пишемте формите **Ви, Вие, Вас, Ваши, Ваша, Ваши** и т.н. с главна буква и когато се обръщате към един конкретен човек, и когато се обръщате към множество хора:

*Уважаема госпожо, очакваме **Вашето** решение.*

*Скъпи наши учители, пожелаваме **Ви** здраве и успехи!*

моля да ми извините, извинявай, приемам моите извинения, простете, не ми се стъри, заповядайте в залата, айде в залата, влизайте в залата, висте ми влезли в залата

Отношение	Официално общуване	Неофициално общуване
Задоволство		
Разочарование		
Извинение		
Подтик към действие		

4 Разделете се на четири групи. Нена всяка група състави диалог по една от четирите ситуации на общуване, като използва уместни формули на речевия етикет.

- 1 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика
Цел: за информиране
Участници: бащата на Димитър; Васил
Условие: телефонен разговор късно вечерта
- 2 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика
Цел: за информиране
Участници: Димитър и Васил
Условие: чат в интернет
- 3 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика
Цел: за информиране
Участници: Димитър, Васил и учителната по математика
Условие: след края на часа в класната стая
- 4 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика
Цел: за информиране
Участници: Димитър и непознат за него ученик
Условие: след края на олимпиада по математика

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 7.

В българския език се употребяват три думи за луната – *месец*, *месечина*, *луна*. В народното творчество се срещат предимно първите две. Оттук се създават и два образа на луната. Когато народният творец мисли за „месечина“, той си я представя като жена. В една легенда тя е сестра на слънцето... Когато пък мисли за „месец“, тогава го изобразява като мъж, често галбовно наричан Месечко. В българска народна песен се говори как Радка, връщайки се от кладенеца с вода, среща Месечко, който иска да ѝ налее водата, както момците правят, и това е знак за внимание и симпатия към момата.

*Донка Петканова,
от „Луната в средновековната литература и във фольклора“*

В българския език съществуват изрази, които хората използват с различна цел:

В тъмни зори – много рано сутрин, преди разсъзване.

Ще видя нещо на месечина – никога няма да успея да видя нещо.

Ще видиш откъде изриба слънцето – аз ще си изплатиш, ще бъдеш наказан.

Наливал водата на някого – опливам малко количество вода.

Средновековие – европейската история условно се разделя на три периода: Античност, Средновековие, Нова време. Средновековието обхваща период от близо 1000 години.

Думата **вещица** произлиза от прилагателното име *вещ*, т.е. мази, която маже и увее нещо повече от останалите, при тежава повече способността. През Средновековието се вярвало, че вещиците били свързани с нечистите сили, и затова били изгаряни на кладя.

Известно е, че котките и кучетата не се обичат. Това се дължи на факта, че никога не са живели заедно, но и че имат противоположни поведения и навици. Например, когато кучето маха с опашка, това означава, че е настроено дружелюбно и щрибо, но когато котката прави същото, това означава, че е нервна и по-добре да бъде оставена на мира.

Прочетете текста и изпълнете задачи 8 – 13.

В митологията на Древен Египет котката е била свещено животно, свързано с Бастет – дъщеря на бога на слънцето Ра, богиня на радостта, празниците, танците, музиката и плодородието. Изобразявана е като жена с глава на котка или на лъвца, с кошница в ръце, а понякога – и с твърд, и с лиле на котка.

По-късно – през Средновековието – отношението към котките се променяло. Те са били прогонвани и дори убивани, защото се е смятало, че са свързани с вещиците и магията.

Съществуват вярвания, че котката живее едновременно в няколко различни сфери, има ревет животна и може да влияе на здравето на хората, като им помага да се борят с болестите. Някои хора смятат също, че **котката дружи с къщата**, в която живее, и тези домове са до известна степен защитени от бедя и нещастия. Други обаче са убедени, че черните котки носят нещастие и че е лош късмет, ако черна котка ти „мине път“.

От интернет

8 Открийте и запишете темата на текста. За да работите правилно, проследете коя дума най-често се повтаря в него и кои лични местоимения я заместват.

9 Озаглавете първата смислова част (абзац) в текста. Така ще определите и първата подтема. Запишете я. Направете същото за втората и за третата смислова част.

10 Определете ключовите думи във всяка от смисловите части.

11 Запишете какво е значението на израза *котката дружи с къщата*, употребен в текста.

12 Проследете как се променя отношението на хората към котките според текста.

13 Съставете кратък текст от 4 – 5 изречения, за да изразите собственото си отношение към котките.

- 1 За какъв вид общуване е предназначен текстът?
- 2 Като имате предвид с какви различни цели се използват текстове в общуването, запишете каква е целта на този текст.
- 3 Открийте и запишете думите за *луна*, които според текста се употребяват в българския език. Коя от тях се среща най-рядко в народното творчество? А коя се използва най-често в съвременния български език?
- 4 Защо народният творец предпочита да използва и двете думи – *месец* и *месечина*? Запишете отговора в тетрадките си.
- 5 Какво отношение изразява народният творец с названието *Месечко*? Запишете отговора в тетрадките си.
- 6 Потърсете в интернет текст на народна песен, в който е използвано някое от следните названия на луната: *месец*, *месечина*, *месечко*, *месечилка*. Препишете го в тетрадките си. Определете темата на текста на песента.
- 7 Изберете един от първите три изрази влясно и во употребете уместно в кратък устен текст.

ПОВЕСТВОВАНИЕТО, ОПИСАНИЕТО И РАЗСЪЖДЕНИЕТО В ТЕКСТА

► Когато се разказва нещо, което се е случило, което се случва в момента или ще трябва предстои да се случи, се създава **повествователен текст**.

- ▷ Повествованието представя последователност от действия.
- ▷ Повествованието се използва във всекидневното общуване, в текстове по научни теми и в художествени текстове – разкази, романи, приказки, митове, легенди, предания, басни.
- ▷ Характерни черти на повествователния текст:

Може да е от името на един от героите, от името на няколко герои или от името на неутрален разказвач, който не е участник в действията, а само ги наблюдава отстрана.

Разказвачът си служи с т. нар. авторска реч, а героите – с пряна реч.

Използват се сегашно, минало и бъдеще време.

Има засилена употреба на глаголи за сметка на останалите части на речта.

► Когато се представят външният вид на хора, предметни, явления, природна картина, обстановка, облекло или се разкрива душевно преживяване на герой, се създава **описателен текст**.

- ▷ Описанието представлява изреждане на признаци или основни черти въз основа на наблюдение.
- ▷ Характерни черти на описателния текст:

Изброяват се качества, разкриват се признаци, а не действия.

Основно се използва сегашно време, но се допуска и минало време.

Преобладават съществителните и прилагателните имена за сметка на останалите части на речта.

► Към текстовете повествование спадат също:

- ▷ новините в медиите;
- ▷ биографиите на известни личности;
- ▷ комиксите;
- ▷ кратките текстове съобщения в електронното общуване.

► Чрез повествованието най-често се търси отговор на въпросите: *Какво се случва? В каква последователност?*

► Думите **повествование** и **повествуване** са дублети, т. е. и двете форми са правилни.

► Към текстовете описание спадат също:

- ▷ каталозите;
- ▷ дипломите с описания на стоки;
- ▷ разписанията на превозните средства.

► Чрез описанието най-често се търси отговор на въпросите: *Как изглежда? Какво представлява?*

Коренят на съществителното име **разсъждение** се извежда от друга сродна дума – **съждение**, която пък идва от глагола **съдя** – **създавам си мнение по някакъв въпрос**.

► Към текстовете разсъждение спадат също:

- ▷ текстовете на повечето реклами;
- ▷ мненията в онлайн форумите.

► Чрез разсъждението най-често се търси отговор на въпросите: *Защо? Как? Какъв е изводът?*

► Пишете запетая пред изразите: *така че, тъй като, благодарение на което, въпреки че, вследствие на което, поради което, освен че*, които често се използват в текст разсъждение.

Някои от тях могат да стоят в началото на сложно изречение – в този случай проследете къде свършва простото изречение, което извеждат, и пишете запетая след края му. Сравнете:

Това е сигурно, тъй като са налице много доказателства.

Тъй като са налице много доказателства, това е сигурно.

► Изразите *от една страна* и *от друга страна* се отделят със запетая.

► Когато се представят размисли или доказателства във връзка с някакво твърдение, изразява се позиция или се обяснява нещо, се създава **текст разсъждение**.

- ▷ Разсъждението се използва при защитаване на собствено мнение, при обосноваване на отговори на въпроси и на научни факти.
- ▷ Разсъждението се използва във всекидневното общуване, в текстове по научни теми и в художествени текстове.
- ▷ Характерни черти на текста разсъждение:

Изградена се от твърдения и примери, които водят до определен извод или до обобщение.

Основното глаголно време е сегашното време.

Предпочитат се слонните съобщителни изречения. За свързване на простите изречения най-често се използват: *защото, понеже, така че, затова, обаче, ето защо, тъй като, благодарение на което, въпреки че, вследствие на което, поради което, освен че* и др.

Преобладават следните специфични думи и изрази: *поради това, заради това, въпреки това, благодарение на това, също така, важно е, съществено е, заслужава си да, трябва да се изтъкне, следва да се подчертае, най-напред, накратко казано, в заключение, с една дума, маже да се обобщи, от една страна, от друга страна* и др.

Кучето си караме мляко, дава и ми дава да го видя...

Кучето беше с черна лъскава коса, с остри уши, а бели лапки – като дотуфта...

Кучето е най-добрият от всички ми членове, защото е деловит и любознат...

Прочетете откъса от приказката „Грозното патенце“ на Х. Кр. Андерсен и изпълнете задачи 1 – 8.

Изведнъж патенцето почувства как крилете му се разперват, как зашумяват по-силно отпред и го понесат бързо напред. Преди да се опомни, то се намери в една голяма градина, зрето зълковите дървета бяха вече покрити с цвят, а бързоизната ухаеше и свеждаше зелените си клонове над лъкачушките канали. Тук беше много хубаво, миреше се на пролет. И ето, из гъсталака на дърветата се показа три великолепни бели лебеди. Те шумяха с криле и плуваха издъво по водата. Патеицето познаваше тях чудни птици. Обхвана го някакво странно, тъжно чувство. (...)

И патенцето полетя, слухна се във водата и заплува срещу великолепните лебеди. Те го забелязаха, размахаха криле и тръгнаха право към него.

– Убийте ме! – прошепна патенцето и като наведе глава към водата, зачака смъртта. Ала какво видя то в прозрачната вода? Своето собствено отражение, но не някаква тъмносива птица, безобразна и неподвижна, а бял, строен лебед. (...)

Сега младият лебед мислеше с радост за патенцата, които беше преживял. Благодарение на тях той можеше да оцени още по-добре своето сегашно щастие и всичкото великолепие, което го окръжаваше. А големите лебеди плуваха около него и го милваха с клюновете си.

Тогавя той се засраи и скри глава под крилото си. Той сам не знаеше какво да прави; беше много щастлив, ала не можеше да се гордее, защото доброто сърце не познава горделивостта. Той си мислеше как го гонеха и му се присмиваха, а сега всички го наричат най-прекрасната от всички прекрасни птици.

Помислете как да обосновате мнението си по въпроса *Кое е по-важно – как изглежда човек или какво се крие зад външния му вид?* Защитете позицията си пред класа.

В древността лебедът е бил символ на благородната чистота и прорицателската дарба. Благодарение на тази прорицателска дарба лебедът предсказва приближаваната си смърт и издава удивителни плачевни звуци. Днес изразът „лебедова песен“ се използва за означаване на забележителна последна изява на велики хора.

Освен това птицата се свързва с древногръцкия бог Аполон, един от синовете на Зебе, покровител на музиката, танците и прорицателството. Лебед носи новородения Аполон във въздуха и под негово влияние богът получава дарбата да пророкува бъдещето.

Организирайте конкурс за написване на съчинение със заглавие *„Един ден, който никога няма да забравя“*. Определете жури и срок за предаване на съчиненията. Представете публично трите съчинения, които журито е оценило като най-спомняливи. Анализирайте ги от гледна точка на това кои типове текст са налице и преобладават в тях – описание, повествование или разсъждение.

3. Прочетете отново откъса, като отстраните прилагателните имена. Как се променя смисълът на текста след сърацицията?

4. Открийте и запишете глаголите от текста, които представят последователно действията на патенцето, и определете в кое глаголно време са употребени.

5. Представете какви изводи си прави патенцето, когато разбира, че се е превърнало в лебед.

6. Съгласни ли сте с казаното в текста, че „доброто сърце не познава горделивостта“? Споменете си случка с Вас или епизод от филм или филм, за да обосновате мнението си.

7. Преразкажете откъса от името на младия лебед.

8. Прочетете откъс от текста на Константина Иванова, ученичка от 6. клас в гр. Русе, озаглавен „Грозното патенце в моя свят“.

Много често съм мислила, че аз съм грозното патенце. Чувствала съм се различна от другите. Маке би заради външния ми вид. Някои хора дори са ми го казвали, но не съм се застъпала, защото там, че аз съм си аз и никога няма право да ми казва каква трябва да бъда.

Но от друга страна, не съм точно като грозното патенце. Защото въпреки всичко аз се усмихвам и продължавам напред.

Аз не познавам „грозни патенца“, но ако познавах, нямаше да се държа с тях като „стара патница“, а щях да ги разбера и да ги подкрепя, да ги накарам да се усмихнат, защото знам и много добре разбирам как се чувстват... Трябва да сме добри и да не оценяваме хората по това как изглеждат. Трябва да се вглеждаме вътре в тях, в душата им, защото там е истинската красота на човека.

„Думите“, електронно списание

- Докажете, че текстът е разсъждение, като открийте в него думи и изрази, присъщи за този тип текст.
- Посочете поне два извода, до които стига шестокласничката.
- Обяснете с няколко изречения значението, с което в текста са употребени изразите *грозни патенца* и *стара патница*.

Разговорът между двама или повече души се нарича **диалог**.

▶ Диалогът може да протича:

- ▶ в официална обстановка;
- ▶ в неофициална обстановка.

▶ В зависимост от условията на речевата ситуация общуването при диалог може да протича:

- ▶ **пряко** – когато събеседниците са **на едно и също място** и разговарят **по едно и също време**;
- ▶ **непряко** – когато събеседниците се намират на **различни места**, но разговарят **по едно и също време** – по телефон, в социалните мрежи.

▶ За да бъде успешен диалогът, е важно да се спазват следните **правила**:

- ▶ Да обмисляме добре какво ще кажем, как ще го кажем и къде ще поставим логическото ударение.
- ▶ Да прилагаме правилата за правопис при устно общуване и за правопис и пунктуация – при писмено общуване.
- ▶ Да се придържаме към темата на разговора.
- ▶ Да спазваме речевия етикет.
- ▶ Да уважаваме мнението на събеседника си дори когато не съвпада с нашето.
- ▶ Да изслушваме внимателно събеседника си.
- ▶ Да защитаваме своята позиция, като използваме убедителни доводи.

▶ Използването на груби или обидни думи говори за ниска култура и показва, че този, който ги използва, не е в състояние да защити своята позиция.

▶ В диалог с по-възрастни или непознати хора, когато искате да изразите уважително отношение, използвайте обръщенията *госпожо* и *господине*, формите за учтивост и формулите на речевия етикет:

– *Добър ден, госпожо Иванова! Как сте? Не сте изглеждали скоро тук...*

– *Добър вечер, господин Петров! Много се радвам да Ви видя! Ходили ли сте скоро при Васко?...*

▶ Когато диалогът се представя в писмена форма, всяка от репликите на участниците се започва на нов ред, с голямо пише в началото на реда.

▶ Ситуации, при които се налага човек да се самопредстави:

▶ когато **попада в ново обкръжение от хора** (при смяна на училището или на местоработата);

▶ когато се **представя на свой ръководител** (нов класен ръководител или директор в училище; нов началник в работата).

▶ Разпространен начин човек да се самопредстави, е като остави на събеседниците си **визитка** – малка картичка, която съдържа най-важната информация за него:

- ▶ име и фамилия;
- ▶ длъжност, която заемаше, или професия, която упражнява;
- ▶ адрес, телефон и имейл за връзка.

▶ В някои ситуации на общуване участниците не се познават и се налага да се запознаят. В такива случаи те може:

▶ да се **самопредставят**;

▶ да **бъдат представени** от друг участник в общуването – съученик, приятел, близък и т.н.

▶ Когато се **самопредставяме** пред някого, трябва внимателно да обмислим каква информация ще съобщим за себе си.

▶ Най-често **самопредставянето** включва информация за:

- ▶ **името** на този, който се самопредставя;
- ▶ **това**, с което се занимава;
- ▶ **местото**, където живее и учи или работи;
- ▶ **интересите** и хобито, които има.

▶ При публично общуване – пред много хора, в официална обстановка, човекът, който иска да се самопредстави добре, трябва да спазва следните **правила**:

- ▶ Да **поздравя** публиката, пред която говори, в началото на своето изказване и да **благодари** за вниманието в края.
- ▶ Да говори **правилно, ясно и отчетливо**.
- ▶ Да съобразява с какъв **темп** и с каква **сила на гласа** говори, за да го чуват и разбират всички.
- ▶ Да **гледа** към хората, на които говори.

▶ В общуване между хора, повечето от които са непознати, се случва **някой от участниците да представи някого от другите участници**.

▶ **Представянето** включва информация, сходна с тази, която се дава при самопредставянето. Разликата е само в това, че говорещият представя не себе си, а друг човек – приятел, съученик, близък или публична личност, към която участниците в общуването проявяват интерес.

▶ Когато се **представи публична личност** – човек, популярен в обществото – писател, журналист, музикант, политик, се подбират факти от живота му, подчертаващи заслугите и приноса му към обществото.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 3.

Един следобед по време на Великите пости Стамболч вдишна ръка и запита:

– Моля, господин учителю, мога ли да изляза по-вънка?

– Кажй правилно изречението и ще те пусна – отговори учителят.

Стамболч се забърка, смути се и повтори отчаяно:

– Моля, господин учителю, мога ли да изляза по-вънка?

– Кажй го правилно и ще те пусна!

Кое заради надежите, кое поради нуждата, която го беше накарала да помолй да го пуснат, Стамболч започна да се поти и да се свива. Другарите му шепнат, подсказват му, а той, изпотен, почервенял, стои, притиснал здраво крак о крак... Изведиък изкрещя:

– Навън!

– Така, сега е правилно, сега можеш да излезеш – каза учителят.

– Е, сега е вече късно – отговори Стамболч цял отпуснат и клоунял.

Бранислав Нушич, из „Автобиография“

1 Кои са елементите на речевата ситуация, която е представена в текста? Запишете:

- кои са участниците в диалога и как си ги представяте;
- кой е предметът на общуването;
- какви са условията на общуването;
- каква е целта на общуването.

2 Какъв вид е общуването предвид условията, в които протича речевата ситуация?

3 Отговорете с няколко изречения защо не се разбират учителят и ученикът.

Бранислав Нушич (1864 – 1938) е сръбски писател, автор на много разкази и комедии. Най-популярното му произведение е романът „Автобиография“.

► **Какво да бъде облеклото ни при първа среща с непознат човек?**

► Най-добре е да изберете удебено облекло и да изглеждате добре.

► Облеклото ви трябва да е подходящо за времето, мястото и целта на срещата.

► **Модел за самопрегласяване:**

Кажам се... Аз съм на... Учи в... Умея да... Обичам да...

► **Модел за представяне на някого (слученик, приятел, роднина):**

Запознайте се – това е... Той/тя е... Учи/работи в... Умея да... Има... Обича да...

Марк Твен (1835 – 1910) е американски писател и журналист. Най-известен е със своя роман „Приключенията на Том Соуер“ и неговото продължение „Приключенията на Хъкълбери Фин“.

Един оригинален и запомнящ се начин да представите себе си, е **видеовизитката**.

Подгответе и вие своя видеовизитка с продължителност три минути, като:

- изберете мястото, където да я заснемете;
- обмислете каква информация ще включите и по какъв начин ще я поднесете;
- прецените какво ще бъде облеклото ви;
- изберете музикален фон за началото и края на визитката.

4 Прочетете откъса от романа на Марк Твен „Приключенията на Том Соуер“. Нена момичетата в класа преизказват откъса от името на Бени Тачър, а момичетата – от името на Том Соуер.

Момичето се опита, ужк без да иска, да надгърне в рисунката му, но момичето с нищо не издаде, че е забелязало. Най-сетне тя не издържа и прошепна плахо:

– Дай да видя!

Том откри част от ужасно некадърна рисунка на къща, същинска карикатура: с две стъпки и комин, над който като турбушон се виеше дим. (...) Когато Том добърши рисунката, тя я съзерцава известно време, а после прошепна:

– Хубава е. Нарисувай и човек!

Художникът изографиса на дбора и човек, който приличаше по-скоро на подмен крак и спокойно можеше да прескочи къщата, ала момичето не беше чак толкова придирчиво. Уродът ѝ се хареса и тя прошепна:

– Какъв хубав човек! А сега рисувай и мен как минавам оттам.

Том рисува пламчен часовник, върху който изтилоса една пълна луна, тури му сламки за ръце и крака и въоръжи разперените пръсти с грамадно ветрило. Момичето възкликна:

– Колко е хубаво! Де да можех и аз да рисувам!

– Лесна работа – прошепна Том. – Ще те науча.

– О, наистина ли? Кога?

– През обедната почивка. Ти ходиш ли си вън за обяд?

– Ако ти останеш, и аз ще остана.

– Хубаво, разбрахте се. Как се казваш?

– Бени Тачър. А ти? Впрочем знам – Томас Соуер.

– Това ми е името, когато ме бият. Когато съм добър, ми казват Том. Ти ще ме наричаш Том, нали?

– Да.

► **Отговорът на житейски въпрос** е усно изказване или писмено съчинение, в което се изразява лично мнение, което се доказва. Необходимо е не само да се заяви, но и да се защити собствена позиция. Това става, като се потърсят примери от личен или чужд опит, от различни области на живота или като се споделят впечатления от творби на изкуството – книги, филми, театрални представления.

► **Отговорът на житейски въпрос се изразява от три части**, всяка от които има определено съдържание:

Части	Съдържателни особености
Встъпителна част (увод) кратка по обем	Няколко изречения, в които се заявява собствена позиция по поставената във въпроса тема.
Доказателствена част най-голяма по обем	<ul style="list-style-type: none"> ► Едно или повече твърдения, които са подчинени на изразената в увода позиция. ► Доказателства (аргументи) за всяко твърдение, които включват: <ul style="list-style-type: none"> ▷ разсъждения; ▷ примери от живота. ▷ Изводи, произтичащи от доказателствата.
Обобщителна част (заключение) кратка по обем	Едно или няколко изречения за обобщение въз основа на изводите в доказателствената част.

► Независимо дали се представя усно, или писмено, отговорът на житейски въпрос трябва да съдържа:

- ▷ ясно заявена **позиция по темата**;
- ▷ подчинени на темата **твърдения**;
- ▷ убедителни **доказателства** – разсъждения, примери;
- ▷ логични **изводи**.

► В отговора на житейски въпрос преобладава **разсъдението**, но примерите, които се включват в доказателствата, се представят чрез **повествование** или **описание**.

► Отговорът на житейски въпрос трябва да бъде съобразен с всички правописни и пунктуационни правила, когато е в писмена форма, и с правоговорните правила, когато е уснен.

► Когато отговорът на житейски въпрос е писмен, отделните му смислови части се отделят графично в абзаци.

► Когато се отговаря усно на житейски въпрос, е задължително да се спазват изискванията за публично общуване:

- ▷ да се говори **ясно и отчетливо**;
- ▷ да се поставят **уместни логически ударения**;
- ▷ да се осъществява **контакт с очи** с публиката;
- ▷ да се контролират **жестовите и мимиките**;
- ▷ да се прецени какъв да бъде **темът на говорене** – да не се говори нито прекалено бързо, нито прекалено бавно.

► Пряко изразеното в отговора на житейски въпрос мнение се нарича **теза**. Терминът **теза** е от гръцки и означава **основно положение, твърдение**.

► Доказателствата в отговора на житейски въпрос се наричат още **аргументи**. Терминът произлиза от гръцки и означава **доказателства**. Тези две думи са синоними.

► При обмислянето на отговор на житейски въпрос се изпълняват следните **стъпки**:

1 Осмисляне на поставения въпрос с цел да се определя темата. При изпълнението на тази стъпка се откриват **ключовите думи** във въпроса.

*Например във въпроса „Трудно ли се прави добро?“ ключови са думите **прави, добро и трудно**.*

2 Обмисляне на кратък отговор на въпроса и на твърдения, чрез които отговорът да се конкретизира. Това става чрез допълнителни въпроси, чиито отговори помагат да се формулира убедително мнение по поставения въпрос, което да се вложи в увода.

Въпросът „Трудно ли се прави добро?“ предполага два противоположни отговора: „Да се прави добро, е трудно“ и „Да се прави добро, е лесно“. За да бъде избран един от тези отговори, може да се помисли върху следните допълнителни въпроси, свързани със зададения въпрос: „Какво е добро?“, „Какво означава правенето на добро за мен?“, „Всеки ли може да прави добро?“, „Какви са начините да се прави добро?“, „Кой заслужава да се направи добро за него?“.

3 Обмисляне на доказателствата, чрез които ще се обоснова отговорът на въпроса и свързаните с него твърдения. Записват се примери и разсъждения, които ще се използват като **доказателства**.

Доказателствата ще са убедителни, ако авторът на текста си служи с примери за направено от него добро или за проведена спрямо него доброта.

Допълнителна сила на доказателствата придават примери, основани на чужд опит или на художествени творби и обогатени със собствени разсъждения върху тях по темата.

4 Обмисляне на заключението на текста.

В заключителната част се представя собствена позиция в обобщен вид. Обобщението може да се направи с помощта на ново питане, което да предизвика нови идеи за разсъждение, или да се потвърди отново заявената в началото позиция.

Прочетете отговора на житейски въпрос на тема „Трудно ли се прави добро?“, написан от петокласничката Мария, и изпълнете задачи 1 – 5.

Знам, че трябва да се правят добрини. И аз ги правя, но никой после не ги разбира като такива. Да се прави добро, не е толкова лесно, колкото си мислят възрастните.

Бях съвсем малка, когато извърших първата си добрина. Избягах от детската градина. Трябваше да се срещна с Дядо Коледа, за да му кажа какво очаква брат ми за подарък. Той искаше нещо специално, за което само аз знаех. Хванаха ме още на братчата, накараха ми се, извикаха родителите ми, настана суматоха, всички бяха в паника. Изобщо не разбрах защо ме упрекваха.

Така се случи и две години по-късно. Много обичам животните. Убедена съм, че хората трябва да бъдат добри към тях. Аз самата, видя ли малко котенце или кученце, искам да го прибера на топло. Това и направих. Видях малко котенце на улицата. Мнукаше само в джъда. Прибрах го веднага у дома, нахраних го и цял ден го галих, играх си с него. Бях толкова доволна. Родителите ми обаче не бяха очаровани. Взеха ми котенето и го пуснаха навън.

И друга моя добрина не беше оценена. Всъщност беше оценена, но не така, както си представях. Измахме много труден тест. Приятелката ми се разплака и аз реших да ѝ подкажа. Бях убедена, че постъпвам правилно. Учителката ме видя и писа двойки и на двете ни.

Никой не ме разбира, но аз ще продължавам да върша добрини. Е, все някога ще ги оценят.

Мария П., ученичка в 5. клас, гр. Вурнас

Когато обясляте как да обосновате мнението си при отговор на житейски въпрос, потърсете мъдри мисли на известни личности и народни умопомощници – пословици и поговорки, свързани с темата. Някои от тях може да използвате в доказателствената част или в края на текста си.

Прочетете следните мъдри мисли:

На лъжката краката са къси.

Народна мъдрост

Дълбоката рана заздравява, но лошата дума не се забравя.

Народна мъдрост

Добрината не може да се направи от омраза. Тя се прави само от обич.

Джон Ръскин,
английски писател

Само ако започнеш да правиш добро, ще повярваш в него.

Лев Толстой,
руски писател

Мечтата на щастливия човек е да направи другите щастливи.

Фил Боузмън,
американски певец

Доброто е слънцето в душата на човек.

Виктор Юго,
френски писател

Потърсете още мъдри мисли и напишете красиво тези от тях, които най-много ви допадат, на табла, с които да украсите класната си стая.

3 За всяка смислова част от доказателствената част на съчинението представете в таблица с две колони съответно твърдението, формулирано в нея, и аргумента в подкрепа на твърдението.

4 Предайте писмено със свои думи обобщението, до което достига петокласничката в края на текста си.

5 Подгответе се за устен отговор на въпроса „Трудно ли се прави добро?“. Предварително обмислете как ще структурирате отговора си и с какви примери ще си послужите в доказателствената част.

6 Прочетете предложените житейски въпроси; изберете един, който ви допада, и напишете съчинение в обем до 2 страници. Следвайте посочените под въпросите стъпки.

Защо обичам...?

Имаме ли право да лъжем?

Какво причинява обидата?

Какво означава да имаш добро възпитание?

- Изяснете си какво точно се пита във въпросите, каква е темата, вложена във всеки от тях.
- Определете кои са ключовите думи във въпроса, който избрахте, и запишете техни синоними и антоними.
- Формулирайте допълнителни въпроси, свързани с избора от Вас въпрос. Запишете ги.
- Напишете кратък отговор на избрания въпрос, който да изразява вашата позиция.
- Припомнете си случки от своя живот или от живота на Ваши приятели; епизоди от литературни произведения или от филми, с които може да подкрепите позицията си.
- Преразкажете тези случки, като се опитате да представите кратко и точно случилото се.
- Напишете след всяка преразкажана случка изречение, с което да обясните защо се спирате точно на този момент, или с каква цел го включвате в отговора си.
- Формулирайте извод от всеки пример, който сте използвали.
- Обмислете заключителните изречения, с които ще обобщите изводите от доказателствената част.
- Напишете отговора си на житейския въпрос на чернова и след това го редактирайте. Препишете редактирания текст на белава.

1 Открийте и запишете изречението, в което Мария пряко формулира позицията си по поставения въпрос.

2 Кои абзаци от текста изобразяват доказателствената част? Запишете примерите, чрез които Мария обяснява своята позиция.

► **Планът на текста** е съвкупност от последователно включените в текста подтеми, като може да се включи и кратко представяне на съществената информация по всяка от тях.

► **Когато създаваме свой текст**, правим план, като набелязваме какви ще бъдат частите на текста и каква ще е тяхната последователност; каква ще е подтемата на всяка част и каква съществена информация ще съдържа.

► **Когато анализираме чужд текст**, правим план, като разделяме текста на смислови части и последователно откриваме и записваме подтемата и съществената информация за всяка от частите.

► Стъпки при съставянето на план на чужд текст:

- 1 **стъпка:** Целият текст се прочита внимателно и се определя темата.
- 2 **стъпка:** Текстът се чете втори път, като се раздели на смислови части.
- 3 **стъпка:** Определят се подтемите на всяка част, като се откриват ключовите думи.
- 4 **стъпка:** Последователно се озаглавяват отделните смислови части на текста и към всяка от получените точки от плана може да се запише най-важното по съответната подтема.

► Отделните точки в плана може да се формулират, като:

- се озаглавяват отделните смислови части и се състави **план по опорни подзаглавия**;
- се постави въпрос към всяка смислова част (абзац) и се състави **план по опорни въпроси**;
- се избере твърдение към всяка смислова част и се състави **план по опорни твърдения**.

Думата **план** в българския език се използва с различни значения, някои от които са:

1. Чертеж, който изобразява в плоскост нещо в уменьшен вид. *План на сграда.*
2. Предварително обмислен ред за извършване на нещо, срок за изпълнението му. *План за действие.*
3. Кратко набелязване на съдържанието на нещо. *План на изказване. План на приказка/разказ.*
4. Място, разположение на някакъв обект в перспектива. *На преден план художникът е изобразил мъжка фигура.*

Последователните **точки в план на текст** може да се означават с:

- **цифри:** римски (I, ..., II, ..., III, ...) арабски (1, ..., 2, ..., 3, ...);
- **букви:** А, ..., Б, ..., В, ...; а) ..., б) ..., в) ...;
- **комбинации** от цифри и букви.

Не забравяйте, че когато говорим по телефона, е задължително да спазваме съответния за тази речева ситуация етикет и да приложим разговора с етикетната формула *Дочуване*.

Посочете кои са разликите между речевите ситуации, когато се обаждаме на *телефон 112*, на *класния ръководител* и на *близък роднина*. Разпределете се по двойки, подгответе диалози в съответствие с всяка от ситуацията и ги разиграйте пред класа.

Прочетете текста и изпълнете задачите.

Телефон 112 е единият европейски номер за спешни и аварийни повиквания. На него може да се сигнализира в случаи на пожари, наводнения, земетресения; при необходимост от спешна медицинска помощ; при промишлени аварии и замърсявания на въздуха; при урагани, ветрове, земни бури; при автомобилни катастрофи или нарушения на обществения ред. Телефон 112 може да се избере от всяка точка на България денонощно, избира се директно, без код, като обаждането е безплатно.

При всяко обаждане операторите определят истинността на сигнала. Първата задача е да се установи дали той е фалшиво обаждане, лоша „шега“, или реално събитие. Това става за около 20 секунди. Недобросъвестните обаждания се подават в полицията и се санкционират.

Когато на мястото постъпи обаждане за реален инцидент, операторът попълва електронен картон. В него се отбелязва кой, защо и откъде звъни, какъв е видът на инцидента и колко са пострадалите. Информацията се събира бързо с помощта на кратки уточняващи въпроси.

Конкретният случай веднага се пренасочва към съответната институция, която изпраща екип на мястото на инцидента.

- 1 Кои е предметът на общуването? Коя е темата? Запишете различни варианти за заглавие на текста.
- 2 Разделете текста на отделни смислови части и запишете ключовите думи във всяка от тях.
- 3 Разделете се на три групи и направете план на текста, като първата група формулира подтемите чрез подзаглавия, втората група – чрез въпроси, а третата група – чрез твърдения.
- 4 Отговорете писмено в 2 – 3 изречения на въпроса „*Като не бива да се звъни на телефон 112 на шега?*“.

Прочетете текста и съставете план. Формулирайте точките по един от трите начина: чрез подзаглавия, чрез въпроси или чрез твърдения.

В едно малко градче, при една висока планина, при една голяма река имаше едно хлапе. Но то не приличаше на другите деца от градчето. Първо, то никога не вчесваше косата си и затова тя стоеше на главата му чорава на челото и смачкана отстрани, прилична на изгоряла от слънцето трева, през която е минала цяла черда¹ телци. Върху нея никога не бе поставяна шапка, защото това дете, което другарите му, кой знае защо, наричаха Ян Вибиян, не можеше да търпи шапка на главата си. Колкото пъти и да попаднеше някаква шапка върху чоравабите коси на Ян Вибиян, тя не стоеше там повече от една минута, падаше или отхвърляше сама и никога вече не можеше да я намери.

Второ, някаква дреха не можеше да стои върху набитото и зрава тяло на Ян Вибиян зрава и чиста повече от един ден. Веднага тя съвсем изгубваше всякакъв приличен вид, изгубваше цвят и получаваше странни лепкави петна, кой знае от какво. Кал и прах я покриваха, ръбовете ѝ се напукваха, сякаш се замиваха, и през тия отвори се напичваха като тънки ситни зъби скъсаните конци на шева.

Ян Вибиян не търпеше никакви обувци. Той обичаше да ходи бос и затова ходилата му бяха разплескани, пръстите — разперени, а кожата на коленете му беше груба, мазолеста и нацелена така много от вятър, студ, вода и други неизвестни причини, че понякога от някоя от тия цепенати пичеше кръв. Върху кожата с покъснати конци напоникоза написваше името си Ян Вибиян и по лицето отдалеч.

Бедните му родители полагаха много труд и грижи, за да вкарат в пътя своето любимо и единствено момче, ала напразно. Нищо не помагаше: нито сълзите на майка му, която деннонощно работеше чуждо и търчеше на стана, нито съветите на трудолюбивия му баща, който поникоза се превръщаша в пясници или дърво. Баща му следеше с големи грижи единственото лозе, що имаше, и носеше от планината дърва с магазинцето си, което по характер и послушност далече надминаваше непоправимия Ян Вибиян.

Елин Пелин, из „Ян Вибиян.
Невероятните приключения на едно хлапе“

¹ Черда — сладо.

„Ян Вибиян“ е първият български фантастичен детски роман, който излиза в две части: „Ян Вибиян. Невероятните приключения на едно хлапе“ (1933 г.) и „Ян Вибиян на Луната“ (1934 г.). Автор е писателят Елин Пелин (1877 – 1949). През 1983 г. романът е адаптиран като комикс в списание „Дъга“ от художника Росен Манчев, а през 1985 г. по него е заснет детски филм.

Подгответе презентация за Горнотракийската низина, като запазите последователността от подтеми, които установихте в текста за Дунавската равнина.

Напишете текст описание на тема „Моят любимата улица“, като се ръководите от следния план:

1. Къде се намира любимата ви улица?
2. Какви сгради и забележителности има на нея?
3. Как изглеждала любимата ви улица в различните моменти от деннонощното?
4. Как изглеждала тя през различните годишни сезони?
5. Защо обичате тази улица?

Прочетете текста и съставете план. Формулирайте точките по един от трите начина: чрез подзаглавия, чрез въпроси или чрез твърдения.

Дунавската равнина е най-северната физикогеографска област в България. Простира се между р. Дунав на север и Прегбалкана на юг, на запад достига до р. Тимок, а на изток – до Черно море. Докато на север, запад и изток равнината е ясно разграничена, на юг границата с Прегбалкана на много места не е ясна и се прекарва условно. От запад на изток тази граница минава по северните подножия на прегбалканските ридове Връшка чука, Венеца, Широка планина, Деветашкото плато, Търновските възвишения, Преславската планина и по р. Камчия достига до Черно море.

Дунавската равнина е богата на подземни води: грунтови води – разкриват се в по-големите възвишения реки; карстови води – разпространени са в източната и в най-западната част на равнината. Тези води подхранват реките и обуславят както по-големите водни количества, така и по-равномерен режим.

Голямата част от реките в Дунавската равнина бодят началото си от Старопланинската верига и Прегбалкана (р. Ососта, р. Лом, р. Цибрица, р. Вит, р. Осъм, р. Янтра и др.). Режимът, количеството и видът на валежите, както и величината на изпарението в съчетание с факторите на повърхността определят малката водоносност на тези реки.

Почвената покривка в Дунавската равнина се е формирала на степна и лесостепна растителност. Срещат се главно черноземни почви и в по-малка степен – сиви горски почви. Южно от зоната на черноземите преобладават тъмносивите горски почви, разпространени предимно в западната част и на изток от долната на р. Камчия. По ниските тераси на големите реки и в крайдунавските низини се срещат алувиални почви.

ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете трите текста и изпълнете задачите към тях.

Вървя по улицата и си подвирквам. В ръцете ми се покалява буркан с вода. Весело ми е. В аквариума ми ще има още една рибка. Тя е може би най-хубавата. Заглеждам се усмихната в червените ѝ блестящи хриле. Край мен минават хора. Някои от тях поглеждат в буркана и се усмихват. (...)

Неволно ми се поиска да поседя червената хубавица, да целуна подвижните ѝ като ветрила хриле. Но изведнъж пред мен изскочи кученце – малко, пухкаво, с червени като палмичета очички. Не можах да устоя на силното си желание да го погледам отблизо, да му се порадвам. Затичах към него.

Звън от стъпено стъкло. Водата плъзва към нозете ми и ги блъзва. Рибката се мята и подскача, блъска красивото си тяло в стъпенния цимент. Навеждам се безмълвна и я поемам в ръцете си. След миг тя лежи неподвижна в дланта ми.

Вървя по улицата. Създа се първаляха по бузите ми. Край мен минаваха хора. Те не ме забелязваха. (...)

Петя Дубарова, из „Случка на улицата“

Последен танц

Листото като мъничка съзвиза отрони се във утрото студено и сякаш е крило на лятна птица, извърха то и падна уморено.

Лежи като самотна песъчинка в големата студена пуста нива и вечер го поглежда месечинка, бездушна като горска самодива.

И слуша в скръб листото натъжено как вятърът извива бабна песен, че то е пясъцето позлатено, последното писмо на тази есен.

Петя Дубарова

► Кои са **елементите** на речевата ситуация?

- ▼ **предмет** на общуването
- ▼ **цел** на общуването
- ▼ **участници** в общуването
- ▼ **условия**, в които протича общуването

► Какво може да бъде **общуването** според речевата ситуация?

- ▼ пряко и непряко
- ▼ устно и писмено
- ▼ официално и неофициално

► Какво е необходимо за **смысловото единство** на един текст?

- ▼ **тема**
- ▼ една или повече **подтеми**
- ▼ една или повече **смысловы части**
- ▼ **ключови думи**

► В зависимост от **речевата ситуация** какво се използва в текстовете?

- ▼ повествование
- ▼ описание
- ▼ разсъждение

Подгответе презентация за Петя Дубарова.

Творчеството на Петя Дубарова е обичано и четено от деца и възрастни, защото разказва за познати и близки неща. Това са малките случки от всекидневието. Но в същото време тези случки порещат за големите промени в човешкия живот, в природата, в света.

Езикът на поета говори различно от езика на природата. От една страна, нито пъжко нима в парадното листо, тоба е безкрайното колело на живота, но от друга страна, „последното писмо на тази есен“ показва, че с идването на есента си отива лятото.

1 Прочетете текстовете, като поставяте логическо ударение на подходящите места.

2 Каква е целта на общуването за всеки от текстовете?

3 Определете темите на трите текста. Запишете свои варианти на заглавия на първите два текста.

4 За всеки от текстовете запишете ключовите думи.

5 Определете смысловите части и подтемите на първия текст и му направете план.

6 Дайте примери за повествование и за описание в първите два текста.

7 Доканете, че третият текст е разсъждение.

8 На какво се дължи промяната в настроението на героинята в първия текст?

9 Защо вторият текст е озаглавен „Последен танц“?

10 Как разбирате твърдението от третия текст: *Езикът на текста говори различно от езика на природата?*

11 Подгответе писмен отговор на житейския въпрос *„Какво може да ме натъжи?“*.

Език – основно средство за общуване.

Речева ситуация – ситуацията на общуването. Включва следните елементи:

- предмет на общуването;
- участници в общуването: говорещ/пишещ – слушаш/четящ;
- цел на общуването;
- условия на общуването;
- текст, чрез който се осъществява общуването.

Форми на речевото общуване – писмено и устно.

Типове общуване – официално и неофициално.

Речев етикет – част от цялостния етикет на поведение – правила за поведение. Речевият етикет включва уместни за различни речеви ситуации изрази.

Тема на текста – това, за което се говори в текста.

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- кои са двете страни на думата
- кои думи са синоними, антоними и омоними
- как се изграждат думите
- кои са най-честите грешки при писане и в изговора

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да правите морфемен анализ
- да определяте речниновото значение на думите
- да направите изказа си по-точен и ясен
- да пишете и изговаряте думите правилно

РЕЧНИКОВО И ГРАМАТИЧНО
ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА

Думите в езика се разпределят в групи според това към коя част на речта се отнасят:

- ▶ **съществителни имена:** *ум, радост, красота*
- ▶ **прилагателни имена:** *умен, радостен, красив*
- ▶ **числителни имена:** *едно, две; първи, втори*
- ▶ **местоимения:** *аз, ти, той*
- ▶ **глаголи:** *ходя, играя, пек.*

▶ **Всяка дума има речниково значение.** То се разбира по един и същ начин от всички, които владеят даден език. То е знание за нещата от действителността. Например всички, които владеят български език, знаят, че:

- *кокиче* е най-ранното пролетно цвете с бял цвят, което цъфти и в сива
- *стъклен* е, който е направен от стъкло
- *втори* е, който следва, идва след първия в поредица от предмети или явления
- *ходя* означава придвижвам се, премествам се
- *аз* означава лицето, което говори.

▶ Като част на речта думата има граматични признаци – *числа, род, лице и др.* Граматичните признаци на една дума оформят нейното **граматично значение**. Думите от една и съща част на речта имат еднакви граматични признаци. Например:

- ▷ **съществителните имена** имат *род*, изменят се по *число* и могат да се *членуват*;
- ▷ **прилагателните имена** се изменят по *род* и *число* и могат да се *членуват*;
- ▷ **глаголите** се изменят по *лице*, *число*, *време* и *др.*

Речниковото значение на думите се нарича още **лексикално значение**. Думите в един език съставят неговия речник.

С течение на времето лексикалното значение на дадена дума може да се промени. Така например думата *гора* в езика на нашите предци е означавала 'планина', думата *лето* е означавала 'година' и т. н.

Лексикалното значение на думите се описва в **тълковните речници**:

- ягода** – мн. ягоди, ж.
1. Тревисто растение с ароматни розовочервени плодове.
 2. Плодът на това растение. *Бралме горски ягоди. Сладко от ягоди.*

Много от думите в езика се употребяват с **повече от едно значение**. Например думата *месец* може да означава *част от годината, която съдържа 30 или 31 дни*, но в приказките и в народните песни означава *луна*. Сравнете:

След един месец имам рожден ден.

На небето изгрял лсен месец.

Всяка дума има:

речниково значение

граматично значение

знанието ни за нещо от действителността, което думата означава

граматичните признаци (например *число, род, лице, време*) на думата

училище

речниково значение

учебно заведение, където учат ученици

граматично значение

съществително име, среден род, единствено число, нечленувана форма

Думите в езика според речниковото си значение са:

- ▶ **еднозначни** – които имат **само едно значение**. Еднозначни са например думите *птица, летея, летице, нощ, зеленчук, хартия*.
- ▶ **многозначни** – които имат **повече от едно значение**. Многозначни са повечето думи в езика.

В текста многозначните думи участват само с едно от значенията си. Кое е то, се разбира от **контекста**. **Контекст на думата** са думите, с които дадена дума се свързва в изречение и в текст. Сравнете значенията на думата *глава* в различни контексти:

Баба я боли глава.

(глава = част от тялото)

Ще отговаря за това със своята глава.

(глава = живот)

Прочетох още една глава.

(глава = част от писмен текст)

В летието се слага една глава лук.

(глава = кръглата част от растението)

От чина стърчеше глава на парон.

(глава = горната кръгла част от предмета)

Той е глава на семейството.

(глава = водач, ръководител)

Прочетете текста и изпълнете задачите към него.

Един ден Имо тръгна да налови малко риба, но нямаше море. Нямаше нищо освен Имо. Тъй че той си плю на ръцете и направи море – къло от бога. След това направи и малко риба, но те бяха глухави и мързеливи. Затова той взе душите на няколко делфина, които по-вече умееха да говорят, и ги омеси с глина в шепите си. Така промени формата им и те станаха хора. Бяха умни, но не можеха да плуват по цял ден, затова Имо гребна още малко глина, обала я в шепи и я опече на огъня в рибарския си лагер. Така направи сушата.

Скоро хората запълниха цялата суша и изгладняха, така че Имо взе малко от нощта, обала я в ръце и направи Локаха, бога на смъртта.

Имо обаче не остана доволен и промърмори:

– Дръжа се като дете, което си играе с пясък. Този свят е грешен. Нимах план. Всичко е сбъркано. Ще го обалам в шепи и ще направя по-добър.

Но Локаха възрази:

– Глината е овечена. Хората трябва да умрат.

Имо се ядоса:

– Кой си ти да ме съдиш?

А Локаха отвърна:

– Аз съм част от теб, както всички останало. Затова ти казвам: остави на мен съзреният свят, тъй ти изди да си направил по-добър. Аз ще властвам тук справедливо... А открил ли някога, който е полагал усилки, обогатил е този посредствен свят чрез своето битие, станал е повече от глината, от която е направен, ще му отворя врата към твоя съвършен свят и повече няма да е пленен, защото ще е част от звездите.

Имо реши, че идеята си я бива, защото беше негово собствено творение, и отиде да си направи нов свят в небето. Но преди да стори това и за да не оставя всичко в ръцете на Локаха, той дръгна в шепи и направи другите богове, така че хората да умират, когато им дойде времето.

Ето защо все родени във бога и не убиваме делфини, и все гледаме към звездите.

Тери Пратчет, из „Нация“

Историята в последния роман на известния английски писател Тери Пратчет „Нация“ е твърде чуждовата. В един Тихи океан, по-различен от реалния, през 19 век, също по-различен от този, за който знаем от историята, юношата Мау се връща на родния си остров – Нацията, за да стане мъж, приключвайки традиционната церемония, чрез която се отбелязва това събитие. Случва се обаче беда – огромна вълна връхлява острова и момчето се оказва съдършено само. Скоро Мау разбира, че вълната е запратила на неговия остров кораб, на чийто борд е Ермиструда – млада англичанка, която иска той да я нарича Дафни. Дафни още не знае, че и нейната нация е сполетяна от унищожителна беда – епидемия, чиито жертви са станали всички 139 души, застанали между баща ѝ и трона на Великобритания. Така Мау и Дафни се оказват в ролята на библейските герои Адам и Ева, защото са изправени пред необходимостта да изградят света отново.

Думите в **тълковия речник** се подреждат по азбучен ред и се включват с основните си форми. Освен лексикалното значение се посочват и типични граматични признаци на думата (например **род**). На първо място се посочва **основното** значение на думата, а след това последователно се изброяват и **останалите** ѝ значения, ако има такива.

1 Препишете съществителните имена от първия абзац на текста (без повтарящите се) и определете граматичните им признаци.

2 В първия абзац на текста са употребени глаголите форми *тръгна, налови, плу, нямаше, направи, взе, умееха, говорят, омеси, промени, станаха, плуват, гребна, обала, опече, направи*. Запишете кой е общият граматичен признак за всички тези форми. По кои два граматични признака се различават?

3 Думата *звезда* е многозначна. Включете я в изречение, като я употребите в различните ѝ значения.

4 Ключова дума в текста е думата *свят*. Запишете прилагателните имена, с които тази дума е включена в общ контекст. Потърсете в тълковия речник значенията на всяко от тези прилагателни имена и ги запишете.

5 Преразкажете първия абзац от текста, като си представите, че вие сте на мястото на Имо. Започнете така: *Един ден тръгнах да налови малко риба, но нямаше море...*

След като напишете преразказа си, сравнете глаголите форми в него с тези от текста. По кой граматичен признак се различават?

6 Разпределете изреченията в две отделни групи – в едната включете изреченията, в които думата *море* е употребена с основното си значение, а в другата – изреченията, в които тя е в преносно значение. Опишете всяко от двете значения на думата *море*.

Морето беше спокойно като езеро.

Пред очите ѝ се простираше цяло море от цветя.

Последът ѝ потъбваше в море от непознати лица.

Той не знаеше как да стигне до брега на морето.

7 Ако вие имате силата да сътворите нов свят, опишете какъв би бил той, в съчинение със заглавие *„Светът, който искам да сътворя“*.

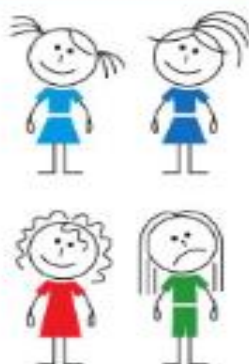
8 В романа на Тери Пратчет „Нация“ се случват фантастични неща. Думата *фантастичен* е чужда по произход. Открийте я в речник на чуждите думи и запишете значенията ѝ. Докажете, че те са различни, като съставите изречения.

10 ВИДОВЕ ДУМИ СПОРЕД РЕЧНИКОВОТО ИМ ЗНАЧЕНИЕ И ЗВУКОВИЯ ИМ СЪСТАВ

Речниково значение

- **Речниково значение** – нарича се още лексикално значение. Това е значението на думата, с която тя участва в даден контекст.
- **Контекст** – думите, с които дадена дума се свързва в изречение и в текст.
- **Синоними** – думи с различен звуков състав и сходно значение.
- **Антоними** – думи с различен звуков състав и противоположно значение.

За да сте сигурни кои са синонимите и кои – антонимите на дадена дума, правете справки в **синонимен речник** и в **речник на антонимите**.

Звуков състав

- В българския език има думи, които звучат по един и същи начин, но означават съвсем различни неща. Такива думи се наричат **омоними**.

Какво означават думите омоними, се разбира от контекста. Сравнете:

*Ще посетим този древен град.
Дъждът премина в едър град.*

- Важно е да се прави разлика между **многозначните думи** и **думите омоними**. Между основното значение и останалите значения на една многозначна дума има някаква смислова връзка, докато между значенията на думите омоними няма никаква смислова връзка. Сравнете:

*Минахме по моста над реката.
Може ли да правим мост от право положение?*

Думата **мост** е многозначна. Тя е употребена с различни значения, но между тях има нещо общо – те са свързани с представата, че мостът като строително съоръжение и мостът като гимнастическа фигура си приличат.

Омоними

Думата **омоним** е образуван от гръцките думи **омос**, която означава **еднакъв**, и **онима**, която означава **име**, т. е. омоними са еднакви названия на различни неща.

Синонимно гнездо

- **Синонимно гнездо** – множество от думи със сходно значение. Например: *добър, добросърдечен, добродушен, благ, благодарен.*

- Има думи, които се изговарят по един и същи начин, но се пишат различно: *рог* и *рок*; *куб* и *кул*.

- **Омоними** са и думи, които се пишат по един и същи начин, но се изговарят с различно ударение: *пара* и *парá*; *вълна* и *вълнá*.

Омоними

*Тя има дълга къдрава коса'.
Дядо коси тревата с коса'.*

Думата **коса** в първото изречение няма нищо общо по значение с думата **коса** във второто изречение. Сmerователно **коса'** и **коса'** са две различни думи и са омоними.

Ето как може да бъдат представени в таблица различните групи думи според звуковия си състав и лексикалното си значение:

Видове думи	Звуков състав	Лексикално значение	Примери
синоними	различен	сходно	<i>учтив – вежлив приятел – другар говоря – приказвам</i>
антоними	различен	противоположно	<i>учтив – груб приятел – враг говоря – мълча</i>
омоними	еднакъв	различно	<i>град – населено място град – вид валеж коса – космите по главата коса – земеделско сечиво</i>

Прочетете две приказки с едно и също заглавие: едната – българска, а другата – руска.

Правдата и Кривдата

Веднъж Правдата и Кривдата се скарали как е по-добре да се живее – с лъжа или с истина. Кривдата викала, че с лъжата се живее по-добре, а Правдата – че трябва да се почита истината. Кривдата предложила да се хванат на бас на сто гроша¹ и да отидат при писаря той да реши спора им. Съгласила се Правдата.

Отишли при писаря. Като разбрал, че са се обзаложили за сто гроша, той отсъдил, че е по-добре да се живее с лъжа. Правдата извадила от джоба си сто гроша и ги дала на Кривдата, но все поветаряла, че трябва да се живее с истината.

Тогава Кривдата предложила да отидат при съдията да реши спора им – ако той отсъди, че Правдата печели, Кривдата ще ѝ даде хиляда гроша, но ако и той каже, че Правдата губи, Кривдата ще вземе двете ѝ очи.

Съгласила се Правдата. Отишли при съдията, но и той отсъдил като писаря. Тогава натъжената Правда дала очите си на Кривдата.

Мрак паднал пред Правдата и тя затъзнала опитом по земята. Стигнала до едно благо и мезнала в тревата, поникнала от блажната пръст. В полунощ на това място се събрали дяволите. Най-старият от тях започнал да разпитва другите кой какво зло е направил. Като дошъл ред на Кривдата, тя се похвалила, че е спечелила сто гроша от Правдата и е взела очите ѝ. Тогава най-старият дявол ѝ съмърнал да не се хвали, защото Правдата може да си върне очите, ако ги натрие с трева от това място. Чула това Правдата и щом денят прогонил нощта, нахърсала трева, натрила очите си и прогледнала. Взела със себе си от вълшебната трева и тръгнала по пътя.

В това време се разчуло, че царската дъщеря ослепяла и царят е обявил голяма награда за она, която ѝ излекува. Разбрала за това Правдата и отишла право в царския дворец. Натрила очите на царкинята с вълшебната трева и тя прогледнала. Зарадвал се царят и щедро възнаградил Правдата.

Руска народна приказка

¹ Грош – дребна паря.

Правдата и Кривдата

Веднъж Правдата и Кривдата блезли в един кръма. Там яли и пили, колкото можели. Като тръгнали да си излизат, кръмарят ги попитал:

– Е, добре, като ядохте и пихте, кой ще плати?

Кривдата му казала гневно:

– Наам ти платих?... Или искаш да ти се плати по два пъти?

Човекът се смаял от тоя отговор и рекъл:

– Помисли, моля ти се, да нямаш грешка.

– Платих ти, ей, човекче, платих ти! – завикала силно Кривдата.

Човекът, като видял каква е работата, обърнал се към Правдата, която мирно и крепко стояла настрана, и рекъл:

– Правдо, Правдо, ами ти защо мълчиш?

– Че какво да правя, като и аз заедно с Кривдата ядох и пих! – тихо отговорила Правдата.

Българска народна приказка

1 От кои прилагателни имена са образувани имената на героините в двете приказки? Запишете формите им за мъжки род единствено число и определете лексикалното им значение и звуковия им състав. Какви са двете прилагателни имена според него?

2 И в двете приказки са употребени синоними и антоними. Открийте ги и ги запишете.

3 В текста на руската приказка за Правдата и Кривдата са употребени думите *бас* и *лудост*. Запишете лексикалното им значение в този контекст. Докажете, че тези думи имат омоними, като ги включите в нови контексти.

4 Начертайте в тетражките си таблицата и я попълнете с думи, които характеризират двете героини според първата и според втората приказка.

Герои:	Правдата	Кривдата
в българската приказка		
в руската приказка		

5 Презрулирайте думите, които попълнихте в таблицата от задача 4, като запишете кои от тях са синоними и кои – антоними.

6 Доканете, че думите *вила*, *рамичка*, *съл*, *лира*, *топ* са омоними, като ги включите в двойки изречения.

7 Потърсете в училищната библиотека или в интернет синонимен речник и открийте в него три думи, които имат повече от пет синонима. Запишете тези думи и синонимните им значения.

8 Включете всеки от синонимите на една от избраните думи от задача 7 в изречение и направете извод в какви речеве ситуации е уместно да се използват различните синоними.

9 Запишете двойки думи – антоними, които да означават *време*, *размер*, *температура*, *място*. За да си помогнете, използвайте речник на антонимите. Включете всяка двойка в едно изречение.

Прочетете един любопитен текст за облеклото на древните атиняни.

Атинското население представлявало необичайно ярка картина. Дрехите на атиняните били ярки и пестроцветни, особено у младите – пурпурни, червени, зелени и сини. Никой мъж не се обличал в жълто. Жълтото било приемливо само за жени. Белите дрехи били обточени с ярки кантове.

Женското облекло било изключително просто – състояло се от хитон, спускащ се до петите. В тази дреха полата и елекът били едно цяло. Понякога дрехата имала ръкави, а понякога оставяла открити раменете, като се закопчавала на плещите с катарамы. Това било облекло, ушито от мека и тежка материя, главно вълнена, но понякога и памучна. Най-често тази „рокля“ била бяла, с цветна ивица по долния ръб. Пристязгала се с пояс, чрез който можело да се променя формата ѝ. Девойките носели пояс на талията, а омъжените – по гърдите. Ръцете оставяли открити.

Описаната дреха била домашна, изрилично било жените да се появяват в такъв вид на улицата. Пък и не била особено топла. Затова на излизане жените слагали наметало. Голямо внимание се отдавало на уменията да увиеш около себе си това бяло или розово парче плат, широко половин метър и два и половина пъти по-дълго, обточено с пурпурна или черна лента.

От интернет

► Съществуват **корени омоними** – те имат еднакъв звуков състав, но са различни по значение. Разликата в смисъла им се откроява благодарение на другите словообразователни и формообразователни морфемни, с които се съчетават. Сравнете:

нос	носъ
носле	носач
носен	пренос
чилонос	вносител

► В някои думи има не един, а два корена. Такива думи се наричат **сложни** думи.

► Груба **правописна грешка** погледана на избора е:

► да се напише буква за **беззвучна съгласна** вместо буква за **звучна съгласна** или обратното:

б	↔	п
в	↔	ф
е	↔	к
г	↔	т
ж	↔	ш
з	↔	с

► да се напише буква за **тесна гласна** вместо буква за **широка гласна** или обратното:

а	↔	ъ
е	↔	и
о	↔	у

► **Правете проверка за правописа:**

► на **съгласни** – като образувате форма на думата или намерите нейна сродна дума, в която съгласната гласна е пред гласна: *род* – *родове*, *миг* – *мигъл*;

► на **гласни** – като образувате форма на думата или намерите нейна сродна дума, в която съгласната гласна е под ударение: *духовен* – *дух*, *салотен* – *сал*.

► Ако се съмнявате за правописа и правоговора на някоя дума, правете проверка в речник.

ществителни имена, които се състоят само от корен. Напишете всичките им форми и направете извод какви са те като части на речта.

4 Напишете колкото се може повече сродни думи на всяка от думите, които записяхте според условието на задания 3.

5 В първия абзац на текста е употребена една слонна дума. Запишете я и образувате две групи нейни сродни думи: едната – с първия, а другата – с втория ѝ корен.

6 Прочетете още един текст, който ще ви пренесе в Древна Атина.

От 7- до 16-годишна възраст момчетата в Древна Атина посещавали в основно училище. В него се изучавали основно четене и писане, а след това – и различни науки. Учебните предмети обхващали: четене, писане, литература, музика, пеене, математика и рисуване.

Началното училище полагало основите на хармоничното духовно възпитание. От 12-годишна възраст започвали заниманията си в гимнастическо училище, където разширявали началното си образование. В гимнастическото училище младежите изучавали 5 дисциплини: бягане, скачане, борба, хвърляне на копие, хвърляне на диск.

В първия абзац са употребени четири сродни думи. Открийте ги и ги запишете. Направете им морфемна анализа.

7 Думите *четене*, *писане*, *пеене*, *бягане*, *скачане* назават дисциплини, изучавани в древноатинско училище. Направете им морфемна анализа и ще откриете, че те имат еднакъв морфемна строеж. Като използвате знаците за означаването на различните морфемни, наричайте модела, по който са построени тези думи.

Какви са те като части на речта? Съотезавайте се кой ще напише повече други думи, изградени по същия модел.

8 Препишете думите, като попълните липсващите букви.

бе_трашен, по_иквал, и_швал, ра_талия, и_кряост

Докажете, че сте работили верно, като направите морфемна анализа.

1 Препишете думите и подчертайте представката във всяка от тях.

представлява, обточени, изключително, съставно се, ушито, пристязгала се, отдавало се, омъжените, оставали, открити, описаната

2 Съотезавайте се кой ще измисли и ще напише повече думи с представките *пред-*, *из-*, *от-*.

3 Прочетете отново първия и последния абзац на текста и открийте в първия едно, а в последния – два съ-

ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ. ПОДВИЖНО Ъ. НЕПОСТОЯННО Ъ

Съчетанията на Ъ с Р и Л в някои сродни думи се променят по различен начин – като *-ър-* и като *-ръ-*, като *-ля-* и като *-лъ-*. Сравни:

държа – *държка* *мълча* – *мълквам* *пълня* – *пълня*

Ъ, което е ту пред, ту след Р и Л в сродни думи, се нарича **подвижно Ъ**.

Произнася се и се пише *-ър-* и *-ля-* в многосрични думи, когато след тях следва една съгласна:

бъркам, *върля*, *гърля*, *държа*, *зърна*, *сършит*, *търж*, *кълбач*, *мълча*, *пълня* и т. н.

Произнася се и се пише *-ръ-* и *-лъ-*:

В едносрични думи:

бръв, *връх*, *гръд*, *гръм*, *пръв*, *кръв*, *млък*, *жлъж* и т. н.

В многосрични думи, когато след *-ръ-* и *-лъ-* има две или повече съгласни:

сръчно, *трънка*, *гръна*, *дръжка*, *връвам*, *бръвна*, *зрънце*, *кълба*, *мълна*, *пълвам* и т. н.

Правилото за **подвижно Ъ** има много **изключения**. Ето някои от тях – запомнете правилния им изговор и правописа им:

<i>бъра</i>	<i>довършвам</i>
<i>дръг</i>	<i>превършвам</i>
<i>сърп</i>	<i>развъртам</i>
<i>жълт</i>	<i>завъртам</i>
<i>дръж</i>	<i>развърквам</i>
<i>лъч</i>	<i>свъртам</i>
<i>към</i>	<i>окъвам</i>

В българския език има много **съществителни имена**, които съдържат **наставка -ък**. Въпреки че в множествено число Ъ в повечето от тези думи не изпада, те се пишат с Ъ. Запомнете тези думи:

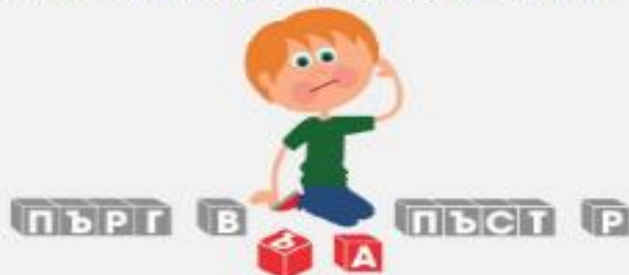
<i>блсък</i>	<i>отръск</i>
<i>дръск</i>	<i>писък</i>
<i>залък</i>	<i>пламък</i>
<i>калък</i>	<i>пласък</i>
<i>кралък</i>	<i>рамък</i>
<i>кръск</i>	<i>свитък</i>
<i>мозък</i>	<i>списък</i>
<i>молък</i>	<i>трамък</i>

Ако се съмнявате дали се пише *-А-* или *-Ъ-* в последната сричка на думата, образувайте **формата за множествено число**.

Ако гласният звук **изпада**, пишете **Ъ**: *щедър* – *щедри*; *рекла* – *рекли*; *литър* – *литри*.

Ако гласният звук **се запазва**, пишете **А**: *гъвкав* – *гъвкави*; *казал* – *казали*; *къдров* – *къдрови*.

Ъ в последната сричка на думи, което изпада във формите им за множествено число, се нарича **непостоянно Ъ**. Думите с **непостоянно Ъ** са от различни части на речта:

Съществителни имена		Прилагателни имена		Глаголни форми	
Форма с непостоянно Ъ	Форма за проверка	Форма с непостоянно Ъ	Форма за проверка	Форма с непостоянно Ъ	Форма за проверка
<i>вихър</i>	<i>вихри</i>	<i>жалък</i>	<i>жалки</i>	<i>влякъл</i>	<i>влякли</i>
<i>ветър</i>	<i>ветрове</i>	<i>ловък</i>	<i>ловки</i>	<i>донесъл</i>	<i>донесли</i>
<i>литър</i>	<i>литри</i>	<i>малък</i>	<i>малки</i>	<i>могъл</i>	<i>могли</i>
<i>метър</i>	<i>метри</i>	<i>мокър</i>	<i>мокри</i>	<i>облякъл</i>	<i>облекли</i>
<i>център</i>	<i>центрове</i>	<i>мъдър</i>	<i>мъдри</i>	<i>пекъл</i>	<i>пекли</i>
<i>шифър</i>	<i>шифри</i>	<i>пъстър</i>	<i>пъстри</i>	<i>рекъл</i>	<i>рекли</i>

Прочетете откъс от романа на Артур Кларк, в който се разказва за началото на едно интересно пътуване.

Да бъдеш капитан на единствения кораб на Луната, беше отплаване, което изпълваше със задоволство Пат Харис. Докато пътниците се качваха на „Селена“ и се надпреварваха за места до прозорците, той си помисли как му ще мине пътуването сега. Няваше познати лица; бяха нова група, пламнали от нетърпение за първото си пътешествие. Повечето от пътниците бяха типични туристи...

Но за всички Морето на Жаждата беше новост. Зад прозорците на „Селена“ неговата сиба и празна повърхност се простираше до звездите. Над него висеше нацърбенят сърп на Земята, кацнал върху небето, от което не бе изчезнал милиарди години. Ярката синьо-зелена светлина на рорния свят обляваше странната почва със студено сияние – а и наистина беше студено, може би сто и шестдесет градуса под нулата откъм незащитената страна.

Само по вида никой не би могъл да каже дали морето е течиво, или твърдо. То беше напълно гладко и еднообразно, лишено от безбройните пукнатини и цепнатини, които браздеха останалата част на този пуст свят. Никакво възвишение, скала или камък не нарушаваха това еднообразие. Нито едно море на Земята, нито дори воденачен вир не е бил толкова спокоен.

Това море беше от прах, не от вода, чуждо на всякакъв човешки опит, и именно заради туй пленяваше и прибличаше хората...

Артур Кларк, из „Лунен прах“

▶ С двойно **-Н-** се пишат форми на прилагателни имена на **-нем** и образувани от тях думи:

лунен – ~~лунна~~
рамен – ~~рамна~~
канен – ~~кана~~

▶ С едно **-Н-** се пишат форми на прилагателни имена на **-н** и образувани от тях думи:

фин – *фини* (*детайли*)
единствен – *единствени*
писмен – *писмени*

▶ С **-ТТ-** се пишат:

членуваните форми на съществителни имена от ж. р. ед. ч. на **-те**:

пролет + *та*,
младост + *та*,
хубост + *та*

членуваните форми на числителни имена на **-те**:

пет + *те*,
шест + *те*,
единайсет + *те*

▶ думи с представка **от-**, чийто корен започва с **-т**:

от + *маса* *квал*,
от + *маса* *ва*,
от + *тук*

▶ С **-ЩТ-** се пишат членуваните форми на съществителни имена от ж. р. б. ед. ч. на **-ше**:

свещ + *та*,
мощ + *та*,
пей + *та*

- *пръб*, *пръбалак*, *пръбениц*, *пръбичен*, *пръбостепенен*
- *връх*, *връховен*, *връшина*
- *щръбав*, *нащръбя*, *щръбля*, *щръбльо*
- *тъмен*, *тъмна*, *тъмнота*, *тъмнеж*, *тъмнка*, *погтъмнка*

2 Влезте в ролята на учител. Посочете свой съученик, когото да изпитате, след това изберете една от групите със сродни думи към задача 1. Нека вашият съученик да обясни позицията на **Ъ** спрямо **Р** или **Л** в думите от тази група. След като изпитването завърши, мотивирайте своята оценка на отговора.

3 В последните два абзаца на текста са употребени общо три думи, в които се съдържа непостоянно **Ъ**. Открийте ги и ги запишете. Срецу всяка от тях запишете форма, чрез която да докажете, че в наставката ѝ се съдържа **Ъ**.

4 В първия абзац на текста са употребени три сродни думи, в чийто корен се съдържа **Ъ**. Открийте ги и ги запишете. В коя от тях **Ъ** е под ударение, и в кои – извън ударение? Обяснете как може да се провери правописа на думите, в които **Ъ** е извън ударение.

5 Във втория абзац на текста има две съществителни имена и едно числително име, които се пишат с двойно **-Т-**, когато са членувани. Открийте ги и напишете по две изречения с членуваните им форми.

6 В откъса от „Лунен прах“ е описано едно странно море. Като имате предвид информацията от откъса, направете писмено описание на това море със свои думи. Време за работа – 10 минути.

7 Разменете тетрадката си с някого от съучениците си. Нека всеки провери текста на другия за правописни и пунктуационни грешки. Обсъдете по двойки грешките, които сте открили.

8 Препишете текста, като поправите допуснатите правописни грешки и се обосновайте.

За радения ми ден ми подариха малак златен часовник с финна кожена каишка. На циферблата има две скапоцитни камачета. Нямам търпение да го покажа на приятелите си.

1 В текста са употребени шест думи, които съдържат подвижно **Ъ**. Една от тях – *сърп*, няма сродни думи, чрез които да се илюстрира „прескачането“ на **Ъ** след **Р**. Открийте останалите пет думи и ги запишете. Ще ви помогнат редовете с техни сродни думи.

- *тръпка*, *тръпка*, *истръпка*, *търпя*, *нетърпялив*

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 7.

Толкова малки и толкова изящни, често пъти толкова стари и в същото време пълни с живот, красивите пейзажи от цветя, дървета и скали в саксии на всички езици се наричат с едно име – бонзай. В Япония, където религията проповядва преклонение към природата, възрастта и предците на човешкия род, бонзай е високо почитано изкуство.

В буквален превод от японски бонзай означава „засадено в горшок“. Отглеждането на миниатюрно в красив керамичен съд води началото си от Китай. Преди повече от 2000 години, по време на управлението на династията Хан, градинари започват да отглеждат и моделират миниатюрни природни пейзажи в горшаци, както и да садят цветя и нискоствелени дръвчета в саксии с различни форми – кръгли, овални, продълговати.

През XII век будистки монаси пренасят образци на изкуството бонзай в Япония с твърдото убеждение, че това са свещени предмети – наричали ги „зелените стълба към небето“, защото изобразявали връзката между Създателя на Вселената и човека.

От интернет

1 В текста са употребени съществителните имена *природата, възрастта, градинари, превод, връзката, подноси*. Направете им морфемна разбор.

2 Докажете, че в думите *изкуство, преди и отглеждане из-, пред-* и *от-* са представки, като образувате други думи с тях.

3 Запишете колкото можете повече синоними на думите *малък, стар, красив*. Трансформирайте първото изречение от текста, в което са употребени тези думи, като ги замените с подходящи за контекста синоними.

Какви *дъла* има значението на думата?

► **Речниково значение** – това, което думата означава в определен контекст.

► **Граматично значение** – това каква част на речта е думата и какви са нейните граматични признаци – например: *числа, род, лице, време*.

Как се прави морфологичен анализ на думата?

► Определя се **каква част на речта е**.

► Определят се **граматичните ѝ признаци**.

► Как се **групира** думите по признаците *звучков състав и значение?*

► **Синоними:**
• различен звучков състав;
• сходно значение.

► **Антоними:**
• различен звучков състав;
• противоположно значение.

► **Омоними:**
• еднакъв звучков състав;
• различно значение.

► Какви *видове* са значещите части на думата – *морфемите?*

► **Словообразователни:**
• корен;
• представка;
• наставка.

► **Формообразователни:**
• окончание;
• определителен член.

► **Как се прави морфемна анализа на думата?**
Определят се послеродовано:

► **коренът;**
► **останалите морфемни,** които думата съдържа:
• **представката** (една или повече);
• **определителният член;**
• **окончанието;**
• **наставката** (една или повече).

4 В текста са употребени думите *дървета, пълни, продълговати, връзката*. Докажете, че в тези думи има подвижно **Ъ**, като запишете техни средни думи.

5 Напишете антоними на думите *малък, стар и красив*. Включете ги в изречения.

6 Думите *езици, съд и скали*, употребени в текста, имат омоними. Докажете го, като включите тези думи в редици изречения, в които контекстът откроява различното им значение.

7 Докажете, че думите *време, род и висока* употребени в първия абзац на текста, са многозначни, като включите всяка от тях в различни контексти. Запишете различните значения на тези думи, а след това сравнете това, което сте написали, с описанията на значенията на думите в тълковен речник.

8 Петокласник е подготвил информация за празника Бабинден, но в текста си е допуснал правописни грешки. Открийте ги и обяснете правописа на всяка от сгрешените думи.

Бабинден е български празник, отбелязван на 8 януари в чест на бабата акушерка в света. От 1951 година 21 януари е обявен за ден на рудината памани.

Празникът се състои от три основни елемента.
1. *Бъпане на малките деца от бабата – съпровожда се с благословий, намазване на децата с мет и масло, държане на бабата с вълна и обредни кравайчета.*

2. *Густуване на младите булки в дома на бабата. Участият всички, чиито деца бабата е израждала през годината.*

3. *Къпане на бабата – убичаят е разпространен само в отделни селища в България. Жените одкарват бабата на реката или кладенеца, където става обредното искълване.*

9 Направете в тетрадните си таблица по модела и разпределете в нея думите, като попълните липсващите букви **А** или **Ъ** в тях: *мал_к, пал_в, топ_а, влак_а, крех_к, каз_а, рек_а, гъбк_в, пъре_в, жил_в*

Думи с А	Думи с непостоянно Ъ

Речниково значение на думата – нарича се още лексикално значение. Това е значението, с което думата участва в определен контекст. Разбира се по един и същи начин от всички говорещи един език.

Граматично значение – включва набора от граматични признаци на дадена дума. По този набор дадена дума се отнася към определен клас думи, които притежават същите граматични признаци.

Синоними – думи с различен звуков състав и сходно лексикално значение.

Антоними – думи с различен звуков състав и противоположно лексикално значение.

Омоними – думи с еднакъв звуков състав и различно лексикално значение.

Непостоянно Ъ – Ъ, което изпада от последната сречна във формата за множествено число на думи: *ловък* – *ловци*.

Подвижно Ъ – Ъ, което в различни форми на думата, както и в някои нейни сродни думи променя мястото си в съчетание с *р* и *л*: *бръд* – *бърховен*.

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- кои са и по какво се отличават частите на речта
- какво представляват местоименията
- каква информация за времето може да носи глаголят
- с какво се характеризират наречията и предлозите

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да правите морфологичен анализ
- да използвате правилно глаголните форми за време
- да използвате правилно форми на местоимения
- да използвате правилно предлози и наречия

Според това колко и какви форми имат, думите се разпределят в групи, наречени части на речта.

Части на речта

Изменяеми

(повече от една форма)

- ▶ съществително име
- ▶ прилагателно име
- ▶ числително име
- ▶ глагол
- ▶ местоимение

Неизменяеми

(само една форма)

- ▶ наречие
- ▶ предлог
- ▶ съюз
- ▶ частица
- ▶ междуметие

▶ Съществителните имена:

- ▶ имат **постоянен род** – *мъжки, женски* или *среден*
- ▶ изменят се по **число** – *единствено, множествено*
- ▶ могат да бъдат *членувани* или *нечленувани*.

Род	Ед. ч.	Мн. ч.	Членувани форми
м. р.	<i>океан</i>	<i>океани</i>	<i>океана(т), океаните</i>
ж. р.	<i>река</i>	<i>реки</i>	<i>реката, реките</i>
ср. р.	<i>езеро</i>	<i>езера</i>	<i>езерота, езерата</i>

▶ Прилагателните имена:

- ▶ изменят се по **род** – *мъжки, женски* или *среден*
- ▶ изменят се по **число** – *единствено, множествено*
- ▶ могат да бъдат *членувани* или *нечленувани*.

Род	Ед. ч.	Мн. ч.	Членувани форми
м. р.	<i>лек</i>	<i>леки</i>	<i>лекия(т), леките</i>
ж. р.	<i>лека</i>	<i>леки</i>	<i>леката, леките</i>
ср. р.	<i>леко</i>	<i>леки</i>	<i>лекота, леките</i>

За да определите **рода** на съществително име, пред формата за **ед. ч.** поставяте думите *една, една, една*:

(една) *камън* → м. р.
(една) *скорост* → ж. р.
(една) *качело* → ср. р.

В текста **прилагателните имена** приемат **рода и числото** на думата, която поясняват.

Качествени са прилагателните, които се съставят с *по-* и *най-*. Тези форми наричаме **степенувани**.

Останалите прилагателни са **относителни**.

Степенуваните форми на прилагателните винаги се пишат с чертица след *по-* и *най-*: *по-добър, най-добър*

При думите от м. р. ед. ч. различаваме в писмен текст форми за **пълнен член** (*-ят/-ят*) и **кратък член** (*-а/-я*).

Винаги, когато можем да заместим членувана дума или израз от м. р. ед. ч. с *той*, пишем *-ят/-ят*.

Срокът свърши

Той свърши.

Първият срок свърши.

Той свърши

Членуваните с кратък член съществителни имена с ударение върху членната форма се произнасят с *-Ъ*, но се пишат с *-А/-Я*.

Пишем *в града*, но произнасяме [в градъ].

▶ Числителни имена

- ▶ **Редни** – изменят се като прилагателните имена: *втори, втора, втора, втори; втория(т), втората, вторите*
- ▶ **Бройни** – имат само членувани и нечленувани форми: *две – двете*.

▶ Глаголите се изменят по лице, число, време.

	Първо лице		Второ лице		Трето лице	
	ед. ч.	мн. ч.	ед. ч.	мн. ч.	ед. ч.	мн. ч.
Съв. време	<i>ля</i>	<i>леем</i>	<i>лечи</i>	<i>лечите</i>	<i>ле</i>	<i>леят</i>
Бъд. време	<i>ще ля</i>	<i>ще леем</i>	<i>ще лечи</i>	<i>ще лечите</i>	<i>ще ле</i>	<i>ще леят</i>

▶ Местоименията се изменят в зависимост от това каква част на речта заместват.

В текста местоименията служат да **заместяват** други думи и да **свързваме** отделните изречения. Местоименията приемат **рода и числото** на заместващата дума.

▶ Личното местоимение се изменя по лице, число, род (само в 3 лице).

С помощта на различните форми на думите **говореният** съставя изречения и ги **свързва** в текст, за да участва в общуването и да **предаде** съобщение.

Стъпки за морфологичен анализ на думите в текста:

- 1 Определяме към **коя част на речта** принадлежи думата.
- 2 Ако думата е от **изменяема част на речта**:
 - определяме **род, число** и дали е **членувана**, ако е съществително, прилагателно или числително редно; за числителните бройни определяме само дали са **членувани**;
 - определяме **лице, число, род** (за 3 л. ед. ч.), ако е лично местоимение;
 - определяме **лице, число, време**, ако е глагол.

Прочетете текста за географските карти и изпълнете задачи 1 – 5.

Най-старите известни географски карти са на вавилонски глинени плочки. Те са отприще повече от четири хиляди години. През II век астрономът Клавдий Птолемей прави първата карта на света. Тя изобразява част от земната повърхност, която обхваща Европа и части от Африка и Азия.

Първата българска географска карта на нашите земи е нарисувана от Александър Хаджирусев от Русе през 1843 г. Авторът я отпечатва в Страсбург през същата година. Първият български глобус тъй е дело на Неофит Рилски (учител и книжовник) и е от 1836 г. Той се съхранява в музея на Рилския манастир.

Христо Г. Данов прави първия български атлас с карти на континентите. Обикаля из Сърбия и България и го разпространява.

От интернет

?

1 Препишете от текста всички съществителни имена. Разпределете ги в две групи:

- съществителни нарицателни имена;
- съществителни собствени имена.

Направете им морфологичен анализ.

2 Опитайте се да образувате други форми на съществителните собствени имена, като ги промените по число и ги членувате. Какво открихте?

3 Препишете от текста всички лични местоимения. Срецу всяко лично местоимение запишете думата, която то замества.

4 Направете морфологичен анализ на глаголите от текста. Определете по какво си приличат.

5 В текста са използвани три различни форми на числително редно име. Открийте ги и ги запишете. Направете им морфологичен анализ, за да определите по какво се различават.

⚠

Редца глаголи в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., сег. вр. с ударение върху крайната гласна се произнасят с **Ъ**, но се пишат с **А/Я**.

Казваме:

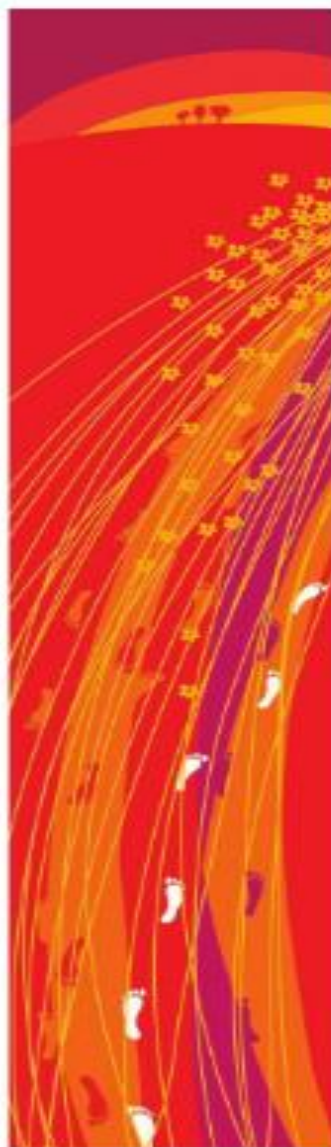
[четъ, четя́ят],
[върв'ъ, върв'ят].

Пишем:

чета, четатъ,
върва, вървятъ.

⚠

Не забравяйте да пишете **собствените имена** с главна буква.

6 Разпределете думите в таблица според това какви части на речта са:

- мъжество, възмъжавам, мъжествен;
- доброта, добър, одобрявам;
- радостен, радост, радвам;
- мил, милост, милавам;
- пъстър, изпъстрям, пъстърва;
- далечен, далечина, отдалечавам;
- хубав, хубост, разхубавявам се;
- живот, живел, съживявам.

7 Образувайте колкото се може повече съществителни имена и глаголи с корените **мод-**, **глед-**, **плът-**.

8 Прочетете стихотворението на поетесата Петя Дубарова „Лятото изтече...“.

Лятото изтече като пееща вода.
Тежко ми е – колко много, много пух от нея.
Бели стъпки, нежни като котешка следа,
още за червената му песен пелт.

Мислите ми тръгнаха след него по света.
Може би не ще успея вече да ги върна.
В дланите ми плаче невидна есенца,
моля ме пове веднъж да я превърна.

Но не мога – аз на лятото обрехла се веднъж,
ще го чакам, ще го помня, ще му бъда барна.
То ще дойде пак с коси от топъл дъжд,
пак дъхът му цветен ще ме парне.

Извадете подчертаните глаголни форми и определете лицето, числото и времето на всяка от тях. Опитайте се да обясните защо в последния куплет са употребени форми за бъдеще време.

9 В стихотворението на Петя Дубарова „Лятото изтече...“ героинята споделя обичта си към лятото. Препишете формите на личното местоимение, с които в текста на стихотворението момичето означава себе си и лятото.

10 Стихотворението на Петя Дубарова е посвещено на лятото. Сигурно имате свой любим сезон. Напишете текст – описание, повествование или разсъждение, посветено на него.

ЛИЧНО МЕСТОИМЕННИЕ. ВЪЗВРАТНО ЛИЧНО МЕСТОИМЕННИЕ

Личните местоимения са кратки думи, с които:

▶ заместваме други думи, ако вече е ясно за кого или за какво говорим:
Андрей отсъства днес. Той е на състезание.

▶ избягваме повторенията в изказването си:
Мария има рожден ден. Тя ще прави тортеста.

▶ правим връзка между отделните изречения:
Сърцето на жирафа тежи цели 11 кг. То е на 2 – 3 метра над мозъка.

▶ означаваме участниците в общуването:

▷ **говорещия** – е формите за 1 лице:
*Аз реших задачата и ми писаха шестци.
Ние додохме първи и ни похвалиха.*

▷ **слушания** – е формите за 2 лице:
Ти не тренираш редовно и затова вие загубихте мача.

▷ **лица и предмети, за които говорим** – е формите за 3 лице:
Децата са любопитни. Те искат всичко да им се обяснява.

Формите *мен* и *мене*, *теб* и *тебе* са **еднакво правилни**.

Пълните и кратките форми **може да се употребяват съвместно**:

мен(а) ме, на мен(а) ми, тебе (те), на тебе(а) ти, него го, на него му, нея я, на нея ѝ.

Местоимението **И** (З л. ед. ч. ж. р.) се пише с ударение, за да се разграничи от съюза **И**. Сравнете:

Подариха и куче.
 ↓
 местоимение

Подариха ми и куче.
 ↓
 съюз

С формите за **2 л. мн. ч.** на личното местоимение изразяваме и учтивост. Тогава ги пишем с **главна буква** независимо дали става дума за един човек, или за повече хора.

Кратките форми на местоименията се пишат **разделно**.

Запомнете правописа на израза **от само себе си**.

Неправилно е вместо **себе си** да използваме *мен си, теб си, него си* и пр.

Личните местоимения означават лица и предмети. Имат форми за **лице** и **число** и се променят според службата си в изречението.

Пълни и кратки форми на личните местоимения

Когато са **подлог** (само пълни форми)

- 1 лице: аз/ясе
2 лице: ти/вие
3 лице: изменят се по род
- мъжки род: *той*
 - женски род: *тя*
 - среден род: *то*

Когато **НЕ** са подлог (пълни и кратки форми)

- *мен(а), ме, ми; нас, ни*
 - *тебе(а), те, ти; вас, ви*
 - *него, го*
 - *нея, я, ѝ*
 - *него, го*
- тук, си, им*

С **възвратното лично местоимение** означаваме, че **вършителят извършва действието върху себе си**.

То има:

- ▶ **пълни форми:** *(на) себе си*
Човек трябва да уважава себе си.
- ▶ **кратки форми:** *се, си*
Мария бързо се облича.
Асен си обеща да не се страхува.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Знаеш ли, че когато уважаваш себе си, другите го забелязват?

Доскоро аз непрекъснато се критикувах и се стремях винаги да ставам все по-добър и по-добър. Нещата не вървяха на добре, докато една моя учителка не ми каза, че не е зле повече да се уважавам и да си вървам.

Реших да последвам съвета ѝ и да се опитам повече да се харесвам, за да видя какво ще се случи.

Това, което установих, беше невероятно. Приятелите и съучениците ми започнаха да се отнасят към мен с много по-голямо уважение. Родителите ми също започнаха да говорят и да се държат с мен по съвсем различен начин от преди.

Ти не вървях, нали?

Тогавга се постарай поне за една седмица да престанеш да се критикуваш мислено или на глас, защото това се отразява на отношението на околните към теб.

Спомни си поговорката „Каквото повикало – таквова се обадило“ и действай!

Не отлагай!

От интернет

Ако се съмнявате дали **се** е кратка форма на възвратното лично местоимение, или е част от глагола, открийте правилния отговор така:

► Опитайте да заместите **се** с пълната форма **себе си** и ако смисълът се запазва, това е местоимение:

заблуждавам **се** →
заблуждавам **себе си**

► Ако **се** не може да се замести със **себе си**, значи, е част от глагола:

смя **се** →
смя ~~себе си~~

Местоименията **аз**, **ие**, **ти**, **вие**, **той**, **тя**, **то** и **те** може да се пропускат в изказването, ако смисълът позволява. Това е възможно, защото глаголите, към които те се отнасят, носят информация за лице и число.

Отивам на море.

↓
аз

Обичаш ли сладките?

↓
ти

Тренираме плуване.

↓
ние

3 Открийте в текста формите на личните местоимения, с които е означен *субиектът*, и ги запишете.

4 Прелишете личните и възвратните лични местоимения от първите два абзаца на текста и определете граматичните им признаци.

5 Съставете по едно изречение с глаголите *уважавам*, *вървам* и *харесвам*, като употребите глаголите в 3 л. мн. ч. и ги съчетаете с възвратно лично местоимение. След това в същите изречения вместо възвратно лично местоимение, употребете лични местоимения. Обяснете как се променя смисълът на изреченията.

6 Прелишете от текста по две изречения, в които местоименията *аз* и *ти* са пропуснати, но се подразбират. Променя ли се смисълът, ако ги добавим? Защо?

7 Прелишете изреченията, като изберете правилния вариант от посочените в скобите.

Александра не постъпи добре, защото мисли само за (нея си/себе си).

Предпочитам да купя тази картичка за (себе си/моя).

Всичко стана ясно от (само себе си/от самосебе си).

Преди да се отплаквате от нещо, потърсете причината у (вас си/себе си).

8 В текста на поздравителна картичка, която петокласник е написал за своята класна ръководителка, са допуснати правописни грешки. Прелишете го, като ги отстраните.

*Госпожо Каменова,
Искам от сърце да ви чиститя рождения ден! Вадете все така усмихната и добра! Нека работата да ви носи много радост, да ви слушат ученицитеи да имате много поводи за осмивки в къщи и в училище.*

9 Открийте формите на личното и на възвратното лично местоимение в изразите. Обяснете значението на всеки от тях.

*Търкулнало се върнето и си намерило послушак.
Пратиха го за зелен хайвер.
Храни куче да те лае.
Широко му е около врата.*

?

1 Открийте в текста всички глаголни форми, които са придружени от *се*, *си*, *себе си*. Направете в тетрадките си таблица по посочения модел и разпределете формите, които открихте. Ако сте работили правилно, резултатът ще е следният: 15 форми в първата колона, 6 – във втората, и 9 – в третата.

Глаголни форми, придружени от <i>се</i> , <i>си</i> , <i>себе си</i>	Глаголни форми, придружени от възвратни лични местоимения	Глаголни форми, в които <i>се</i> и <i>си</i> са част от глагола

2 Открийте в текста формите на личните местоимения, с които е означен *говорещият*, и ги запишете.

ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ. ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

▶ С притежателните местоимения означаваме принадлежност.

Те имат пълни и кратки форми.

▶ Пълните форми се изменят по лице, число, род и могат да се **членуват**.

▶ Кратките форми се изменят **само по лице**.

▶ Формите за **лице** на притежателните местоимения означават:

- ▶ 1 лице – принадлежност на **говорещия**;
- ▶ 2 лице – принадлежност на **слушателя**;
- ▶ 3 лице – принадлежност на **този** или **това**, **за което говорим**.

Кратките форми на притежателните местоимения съвпадат с някои кратки форми на личните местоимения. Те са омоними.

За да решите каква е кратката форма – на лично или на притежателно местоимение, открийте правилния отговор така: **преобразувайте кратката форма в пълна според смисъла**:

Ели **ми** даде маркер → Ели даде **на мен** маркер.
Ели **всѐ** маркера **ми**. → Ели **всѐ** **мой** маркер.

▶ Изговаряйте и пишете с **Я**: **тяна**, **тяна**.

▶ Изговаряйте и пишете с **Е**: **техен**, **техни**; **наше**, **ваше**.

▶ Пишете с **И**: **неин**.

▶ Пишете формите за мн. ч. с **И** накрая: **мои**, **твои**.

▶ Пишете кратката форма за ж. р. с ударение: **И**.

▶ Пишете с **главна буква** **Ваш**, **Ви**, когато изразявате учтивост.

Кратката форма е за притежателно местоимение, ако стои **след име** (съществително, прилагателно, числително):

стучениците **ми**,
новите **ми** прители,
двете **ми** риге.

Кратката форма на възвратното лично местоимение съвпада с кратката форма **си** на възвратното притежателно местоимение. За да сте сигурни какво е местоимението, преобразувайте кратката форма в пълна:

Дадох **си** сметка.
Дадох **на себе си** сметка.
(възвратно лично)

Той изпълнява **обещанията си**.

Той изпълнява **своите** обещания. (възвратно притежателно)

Когато вършителът е изразен с **име** или **местоимение** в 3 л., за да изразим, че нещо му принадлежи, задължително използваме **свои**, **я**, **е**, **и**, **си**.

Форми на притежателното местоимение

	Пълни форми		Кратки форми
Притежател в ед. ч.			
	Притежаван обект в ед. ч.	Притежаван обект в мн. ч.	
1 л.	мой, моя, мое	мои	ми
2 л.	твой, твоя, твоё	твои	ти
3 л. м. р.	негов, негова, негово	негови	му
3 л. ж. р.	нейн, нейна, нейно	нейни	ѝ
3 л. ср. р.	негов, негова, негово	негови	му
Притежател в мн. ч.			
	Притежаван обект в ед. ч.	Притежаван обект в мн. ч.	
1 л.	наш, наша, наше	наши	ни
2 л.	ваш, ваша, ваше	ваши	ви
3 л.	техен, тяхна, тяхно	техни	им

▶ С възвратното притежателно местоимение означаваме принадлежност на вършител на действието.

Пълните му форми се изменят по **род** и **число** и се **членуват**. Кратката му форма **не се изменя**.

Форми на възвратното притежателно местоимение

	Пълни форми				Кратка форма
м. р. ед. ч.	ж. р. ед. ч.	ср. р. ед. ч.	мн. ч.		
свои	своя	свое	свои		си

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 5.

Белгийският консул беше приятен дребен човек. Неговата най-голяма забележителност представляваше прिवърхата му брада и грижливо намазаните му с помада мустаци. Той приемаше своя ангажимент много сериозно и винаги бе облечен с късо черно сако, раирани панталони, излъскани до блясък обувки и огромна вратовръзка. Висок лъскав цилиндър завършваше поведета му.

Хората от града изобщо не намираха облеклото му за необикновено.

Първата сутрин след моето пристигане консултът ме прие във всекидневната си. Стените ѝ бяха украсени с множество фотографии в солидни рамки. Столовете бяха целите застлани с покривци. На работната му маса имаше червена кадифена граперия. Краищата ѝ завършваха с ярки зелени ресни. Стаята изглеждаше чудновато грозна.

За да провери доколко знам френски, консултът ме покани да седна на масата, извади един дебели и отърпан том, отвори го на първа страница и го сложи пред мене.

– Вас моля те да прочетете това – каза ми той, а заатните му зъби приятелски проблеснаха в брадата му.

*Джералд Даръл,
из „Моето семейство и други животни“*

► **Кратките форми на местоименията се пишат разделно.**

► Пълните форми за ед. ч. на двете притежателни местоимения завършват на **-и**, а формите им за мн. ч. – на **-и**.

мой → *ден* *мой* → *дни*
твой → *ден* *твой* → *дни*
своя → *ден* *своя* → *дни*

Ани ми показа своя/ней-ния нов таблет.

За да сте сигурни кое от двата вида притежателни местоимения трябва да употребите в изречението:

1 **Открийте вършишеля** – в изречението по-горе това е **Ани**.

2 **Открийте коя дума се появява от местоимението – таблет.**

3 **Преценете дали тази дума назовава нещо, което принадлежи на вършишеля** – таблетът на Ани ли е.

4 **Ако е така, трябва да употребите възвратно притежателно местоимение** – таблетът е на Ани, значи, в изречението трябва да се употреби **своя**.

4 Направете в тетрадките си таблица и извадете от текста всички словосъчетания с форми на притежателното местоимение. Посочете притежателя според смисъла на текста. Следвайте образца.

Словосъчетания с притежателни местоимения	Притежател
<i>Неговата най-голяма забележителност</i>	<i>белгийският консул</i>

5 Кой най-често е в ролята на притежател в текста? Кой е предметът на общуването в текста? А какво преработва в текста – повествование, описание или разсъждение?

6 Определете граматичните признаци на местоименията (вид местоимение, пълна/кратка форма, лице, число, род, членуване) в следните изречения. Преобразувайте кратките форми в пълни, за да сте сигурни, че сте работили правилно.

В двора на кооперацията ни живеят няколко котки. Сутрин, когато лампата ми светне, те се скупчват под нашия прозорец и започват да мяукат. Тогава отивам бързо до хладилника и вземам оттам нещо, които е брат ми няма да ядем. Нарязвам ги и внимателно ги пускам на котетата. Така денят им започва с котешко угощение.

7 Препишете изреченията, като изберете правилния вариант от посочените в скобите.

Възците правят за малките (си/им) удобни леговища. В дребността гештаните барбали, че след смъртта (си/им) хората се преселват в друг свят. Набелите и грабежите на видкиците ставали през лятото, когато времето било подходящо за плаванията (им/си).

По (света/тъмната) поведение грейките богове приличали на хората – редували, карали се и хитрували. Скоро след пристигането (си/и) групата ни тръгна към манастира „Св. Наум“.

8 Разкажете устно за домашния любимец на свои познати. Опишете външността му, навиките му и взаимоотношенията му с неговите стопани.

ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛА. МИНАЛО СВЪРШЕНО ВРЕМЕ. МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ

▶ **Глаголът** е дума, която означава *действие*, *събитие* или *състояние*.

▶ Глаголът е **изменяема част** на речта. Глаголите се изменят по **лице**, **число** и **време**.

▶ Използваме глаголи, за да дадем **информация** какво **прави**, какво **е правил** или какво **ще прави** някой:

Момчетата $\left\{ \begin{array}{l} \text{вчера тичаха в парка.} \\ \text{сега тичат в парка.} \\ \text{утре ще тичат в парка.} \end{array} \right.$

▶ С глаголи представяме и **характеристики** или **свойства на нещата в света**:

Компютърът **не работи**.
Внезапно **притъмня**.
Кокчетата **цъфнаха**.

▶ С формите на глагола за **Време** показваме дали действието:

- ▷ става в момента, в който говорим (тук и сега);
- ▷ предстои след момента, в който говорим (после, след това);
- ▷ вече е станало преди момента, в който говорим (преди, преди това).

▶ **Формата за 1 л. ед. ч., сегашно време е основната форма на глагола в българския език.** С нея глаголите се представят в речниците.

основна форма → **пая**
други форми → **пеем, пях, ще пая, пях**

Глаголите в **първо** и **второ лице** винаги представят действията на участниците в общуването – говорещ и слушащ.

В различните речници на българския език глаголите се представят с основната си форма – за **1 л. ед. ч., сег. вр.**

В повечето чужди езици, които изучавате, глаголите се представят в речниците със специална форма, наречена **инфинитив**.

„Спрягам“ означава *изменяя глагола по лице, число и време*.

Най-многобройна в българския език е групата на глаголите от **III спрежение**.

Гласните **А** и **Ъ** се чуват ясно, когато са под ударение. Ако не са под ударение, дали се пише **А**, или **Ъ**, се проверява чрез форми на думата или чрез сходни думи, в които същият гласен звук е под ударение:

$\left\{ \begin{array}{l} \text{ръка/ръчен} \\ \text{танцува/танци} \end{array} \right.$

Редца глаголи в **1 л. ед. ч.** и **3 л. мн. ч., сег. вр.** с ударение върху крайната гласна се произнасят с **-Ъ**, но се пишат с **-А, -Я**:

чета [чѐтъ] / четат [чѐтът]

Изговаряйте и пишете **чѐтах, дѐрах, отѐрах**.

▶ Според гласната, на която завършва формата за **3 л. ед. ч., сегашно време**, глаголите се разделят на **три групи**. Тези групи се наричат **спрежения**.

▶ **Първо спрежение** включва глаголите, които завършват на **-Е**: *чета, четеш, четѐ; пиша, пишеш, пишѐ; живея, живееш, живѐ*.

▶ **Второ спрежение** включва глаголите, които завършват на **-Я**: *мъча, мъчиш, мъчѐ; върва, вървиш, вървѐ; мисля, мислиш, мислѐ*.

▶ **Трето спрежение** включва глаголите, които завършват на **-А** или **-Я**. Основната форма на тези глаголи има окончание **-Я**: *обичам, обичаш, обичѐ; искам, искаш, искѐ; стрелям, стреляш, стрелѐ*.

▶ Глаголите в българския език имат:

- ▷ **прости форми** – от *една дума*: *уча, учиш, учешѐ;*
- ▷ **сложни форми** – от *две или повече думи*: *ще уча, учил съм, бях учил, имаш да уча.*

▶ Глаголите в българския език имат **прости форми за сегашно време**: *чета, четеш, четѐ... пиша, пишеш, пишѐ... ям, ядеш, ядѐ...*

▶ Глаголите в българския език имат **прости форми за две времена**, с които се представят **минали действия** или **състояния**.

Това са формите за:

Минало свършено време

чѐтах, четѐ...
писѐх, пишѐ...
ядѐх, ядѐ...
носѐх, носѐ...

Минало несвършено време

чѐтах, четѐше...
писѐх, пишѐше...
ядѐх, ядѐше...
носѐх, носѐше...

▶ С формите за **минало свършено време** се означава **действие, което е извършено и е приключило преди момента на говоренето.**

Вчера играх.

Сега почивам.

Формите за минало свършено време се образуват от специални основи, различни за трите спрежения, с окончания: **-х, -хме, -хте, -ха.**

Число	Лице	I спр.	II спр.	III спр.
ег. ч.	1 л.	чето- х	ходи- х	гледа- х
	2 л.	чете	ходи	гледа
	3 л.	чете	ходи	гледа
мн. ч.	1 л.	чето- хме	ходи- хме	гледа- хме
	2 л.	чето- хте	ходи- хте	гледа- хте
	3 л.	чето- ха	ходи- ха	гледа- ха

Във 2 и 3 л. **ег. ч.** глаголите форми за минало свършено време **нямат окончания.**

▶ С **минало свършено време** се разказва за минали случки или събития в тяхната последователност във времето. То е основното време в **текст повествование:**

▷ **когато разказваме за нещо преживено:**

...Тръгнахме към езерата рано сутринта. Към обед стигнахме до една полянка. Свалихме раниците и седнахме да починем. Похапнахме и след около час отпоехме нагоре...

▷ **в художествен текст:**

...Пити столяци голем котел вода и го лиена върху купенския под. После свали големите си обувки и грижливо ги сложи в паперчето за глѐб. Най-сетне привърза на босите си крака две четки за дъски и се понесе по пода...

Глаголите от **III спрежение** имат еднакви форми за минало свършено и за минало несвършено време в 1 л. ег. ч. и в 1, 2 и 3 л. мн. ч. Сравнете:

▷ **мн. св. вр.**

обичах, обича, обича,
обичахме, обичахте, обичаха

▷ **мн. несв. вр.**

обичах, обичахте, обичахте,
обичахме, обичахте, обичаха

Да ги разграничим, ще ви помогне контекстът, в който са употребени. Сравнете:

Вчера **цел ден** рисувах.
(мн. несв. вр.)

Първо рисувах, а после четях.
(мн. св. вр.)

Формите за минало свършено и за минало несвършено време си приличат заради окончанията **-х, -хме, -хте, -ха.** За да ги разграничим, опитайте да съчетаете глаголната форма, за която се съмнявате, с някои от думите **понакога, често, обикновено.**

▶ Ако изразът звучи естествено, формата е за **минало несвършено време:**

Често ~~ходех~~ ходех татл.
↓
(мн. несв. вр.)

Понакога ~~учих~~ учих вечер.
↓
(мн. несв. вр.)

▶ Ако изразът звучи неестествено, формата е за **минало свършено време:**

Често ~~прочетох~~ прочетох книгата.
↓
(мн. св. вр.)

Понакога ~~изпах~~ изпах песента.
↓
(мн. св. вр.)

▶ С формите за **минало несвършено време** се означава **действие, което протича в минал момент и може да продължава и след него.**

През лятото често ходех на плаж.

Сега уча.

Формите за минало несвършено време се образуват със специални окончания: **-х, -ше, -ше, -хме, -хте, -ха.**

	Ег. ч.	Мн. ч.
1 л.	ходех	ходехме
2 л.	ходеше	ходехте
3 л.	ходеше	ходеха

▶ **Минало несвършено време** се използва:

▷ В **текст описание** (природни картини, състояния на лица, характеристика на предмета). Тези форми служат като фон, на който се развива основното действие:

Пред палата се простираше голяма градина с огненочервени и ясносини дървета. Техните плодове блестяха като злато, а цветовете – като бунд пламък. Почвата, върху която растяха тия дървета, беше от най-ситен пясък, който изележдаше синкав като горяща сира...

▷ За представяне на **действия, които протичат постоянно или се повтарят.** В текста това е показано чрез специални думи и изрази: **често, всеки ден, рядко** и др., например:

Преди години живееше един цар, който обичаше толкова много да се облича в нови дрехи, че често харчеше за това всичките си пари. Той не се грижеше за войниците си, дори рядко посещаваше театъра. Всеки ден се разхождаше из града и показваше новите си дрехи.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Когато оставахме сами у дома, пускахме пердетата и заключвахме вратата, мама се превръщаше в напълно различен човек. Движенията ѝ ставаха уверени и обаятелни, а не трескави и хаотични. Понякога сякаш плуваше във въздуха. Движеше се из къщата, пееше и събираше препарирани животни и книги, лицето ѝ бавно придобиваше неземна красота. Магията я оградваше отвътре, не можех да откъсна очи от нея.

– В мама има фоберверки – обясняваше баща ми с широка добовна усмивка. Но както по-късно разбрах, фоберверките не бяха само ярки и весели. Те бяха също така непредсказуеми и можеха да те стреснат и уплашат.

Една вечер мама реши да почисти сребърните съдове. Тя сякаш се хипнотизира от крана с вода, поставена на масата в трапезарията. Докато се взираше в нея, по огледалната ѝ повърхност се появи мъгла. Затовах фъх. Стаята се изпълни с фантастични същества, които започнаха да пълзят по завесите и да се прилепват към тапача. Извиках за помощ, но майка ми не откъсваше очи от водата. Остана все така съсредоточена, докато някакъв силует не пропълзя близо до мен и не ме щипна по ръката. Това я извади от унеса. От нел изригна гневна червена заря, която прогони съществата и остави мирис на отърлени пера в къщата. Баща ми забеляза странната миризма веднага щом се прибра и водимо се разтревожи. Намери ни гушнати в аслото. Когато го видя, мама избухна в сълзи и извинения. Побече никога не се почувствах в безопасност в трапезарията.

Дебора Харкнес, из „Аз, воицата“

1 Препишете глаголните форми от първия и от третия абзац. Определете за кое време, лице и число са те.

2 Какъв е текстът в първия и в третия абзац – повествование, описание или разсъждение? Глаголните форми за кое време преобладават в тези части от текста?

3 Определете основната форма на глаголите от първия абзац.

За минали действия и събития освен с глаголни форми за минало свършено и за минало несвършено време може да се говори и с форми за сегашно време. Такава употреба на сегашно време се нарича **сегашно историческо време**.

Сравнете:

Текст А – с форми за минало свършено и за минало несвършено време:

Тръгнахме рано сутринта. Към обед стигнахме до кладенцето. Спяхме за малко.

Изведнъж от гората се чу странен шум. Сякаш някой старец стъпваше тежко по изсъхналите клонове и въздишаше час по час. Страх, не страх – отивахме там, откъдето идваше звукът. И... видяхме галми сив таралеж.

Текст Б – с форми за сегашно време във втория абзац:

Тръгнахме рано сутринта. Към обед стигнахме до кладенцето. Спяхме за малко.

Изведнъж от гората се чува странен шум. Сякаш някой старец стъпва тежко по изсъхналите клонове и въздиша час по час. Страх, не страх – отиваме там, откъдето идва звукът. И... виждаме галми сив таралеж.

ПРОГРАМА

Сегашно време – форми

Зимен лагер в планината

Сутрешна зимнаотина

Закуска

Ски/сноуборд училище

Обяд

Ски/сноуборд училище

Следобедна почивка

Допълнителни програми

разходки, кратък пешеходен преход, пързалане с шейни, построяване на излу, канчура за най-хубав скинолчован

Вечера

Детска дискотечна с игра

Нощувка

4 Трансформирайте първия абзац на текста в два варианта:

• **Вариант А** – като превърнете всички глаголни форми в сегашно време. Започнете така:

Когато оставаме сами у дома, пускаме пердетата и заключваме вратата, мама се превръща в напълно различен човек...

• **Вариант Б** – като превърнете всички глаголни форми в минало свършено време. Започнете така:

Когато останахме сами у дома, пускахме пердетата и заключихме вратата, мама се превърна в напълно различен човек...

Обяснете как се променя информацията в текста с промяната на времето на глаголите.

5 Ваш приятел е бил на зимен лагер в планината. Разделете се на две групи. Нена едната група да разкаже какво е правил Вашият приятел през втория ден, а другата – какво е правил всеки ден. Използвайте информацията от програмата за лагера. Всяка от групите може да озаглави своя разказ.

6 Сравнете текстовете, които създадохте при изпълнението на задача 5. Какви глаголни форми за време преобладават във всеки от тях? Обяснете употребата им.

7 Формите рисуваха, скачкаха, лътуваха, слушаха, гледаха могат да означават и минало свършено, и минало несвършено време, защото са форми на глаголи от III спряжение. Включете всяка от тези форми в по две изречения, така че различният контекст да подсказва за кое време са.

8 Разкажете писмено за свое приключение. Съчетайте в текста си описание и повествование. Какви глаголни форми за време използвахте?

ПРИЧАСТИЯ. МИНАЛО СВЪРШЕНО И МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ДЕЙТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

Причастията са форми на глагола, които се образуват с прибавяне на специални наставки за време и се изменят по число и род.

Наричаме ги **нелични глаголни форми**, защото не се изменят по лице.

Причастията си приличат:

▶ с глаголите и също като тях се характеризират по време и се изменят по число;

▶ с прилагателните имена и също като тях се изменят по род и число и се **членуват**, а някои могат да **се степенуват**.

▶ Думата е причастие, ако е форма на глагол:

причастие: пил ↔ пиел
прил. име: бил ↔ ~~×~~

Формите на редица минали свършени деятелни причастия се изговарят и пишат с **Я** в ед. ч., но с **Е** в мн. ч.: **спрял**, но **спрели**.

Пишете **-л** в м. р. ед. ч. на причастията, ако в мн. ч. гласната изчезва:

сидял → сѐли
влягал → влѐли
покал → покѐли

Пишете частицата **-не**:

▶ **елято** с причастиято, ако пояснява съществително име:

неувдвхналото цѐте

▶ **отделно** от причастиято, ако то е казуемо в изречението:

Цѐтетѐ не увдвхнало бързо.

Формите на миналото **свършено** и на миналото **несвършено** деятелно причастие от глаголи на **-и** в 1. л. ед. ч. **съвпадат**.

Формите за мн. ч. на миналите несвършени деятелни причастия от глаголи на **-и** с ударение върху **и** завършват на **-или**:

бойли се, стройли,
кройли, стойли.

Формите на миналите несвършени деятелни причастия от глаголи с корен на **-ж, -ч, -ш** и с ударение на окончанието завършват на **-а(и)**:

срещѐ – срещѐл(и)
важѐ – важѐл(и)
мълчѐ – мълчѐл(и)

За да образувате минало свършено деятелно причастие, на мястото на окончанието **-я** във формата за 1 л. ед. ч. за минало св. време на съответния глагол поставете наставка **-л**:

пѐх → пѐл
говорѐх → говорѐл
носѐх → носѐл
скриѐх → скриѐл
броѐх → броѐл

За да образувате минало несвършено деятелно причастие, на мястото на окончанието **-я** във формата за 1 л. ед. ч. за минало несв. време на съответния глагол поставете наставка **-л**:

пѐх → пѐл
говорѐх → говорѐл
носѐх → носѐл
скриѐх → скриѐл
броѐх → броѐл

Миналото несвършено деятелно причастие се употребява **винаги само като казуемо**. Използваме го, за да подчертаем, че не сме **свидетели на това, което разказваме**. В приказките, легендите и митовете казуемите са все минали свършени и несвършени деятелни причастия.

Прочетете текста за едно от приключенията на симпатичното извънземно Алф и изпълнете задачи 1 – 3.

Огромен пламък изтръгна семейство Танер от ваканционното блаженство и запрата квичашия Алф на десетина метра в един христалак. От това разстояние ужасено извънземно видя, че Уили, Кейт, Лин и Брайтън, също от безопасно разстояние, безпомощни и смаяни наблюдават как пушещата каравана пламна и сепне със силен трясък експлодира.

Останалата част от това приключение може да се разкаже набързо. Избяналото смъртта по чудо семейство Танер се върна с автобус. Алф обаче нямаше възможност да гледа пейзажа, тъй като бе скрит в добре завързания сак с бельо за пране. Мина известно време, преди Уили да изплати вземата под наем каравана, както и малко повече, докато семейството отново проговори на Алф. Прабещ изключение беше единствено Брайтън, който смяташе, че никога не е прекарвал по-възбуждаваща ваканция.

Райнер Бютнер, из „Алф“

В изречението миналите свършени деятелни причастия могат да бъдат казуеми:

▷ **самостоятелно:**

Той тръгна на път.

▷ **като част от сложна глаголна форма** (в съчетание със спомогателен глагол):

*Той беше тръгнал.
Той е тръгнал.*

1. Препишете в тетрадките си причастията от текста.

- Срецу всяко причастие запишете глагола, от който е образувано.
- Оградете наставката, с която е образувано всяко причастие.
- Определете числото и рода на всяко причастие.
- Подчертайте членуваните причастия.
- Запишете причастията, които е степенувано.

2. Открийте в текста причастията, които е част от казуемо. Опитайте да съставите изречение, в което това причастие да пояснява съществително име.

3. Препишете първия абзац на текста, като замените употребените в него шест лични глаголни форми с образувани от тях минали свършени деятелни причастия. Опитайте се да обясните как се променя смисълът на текста след замената.

Ако се колебаете дали дадена дума е минало свършено, или минало несвършено деятелно причастие, защото и двете съдържат наставка **-а**, **направете проверка така:**

1. Заменете наставката **-а** с **-е**.
2. Спрегнете получения глагол във 2 и 3 лице.
3. Проследете какво се случва при спрягането:

▶ ако на мястото на **-а** във 2 и 3 лице **не се появява ново окончание**, глаголят е в минало свършено време. Следователно и причастията, образувани от него с наставка **-а**, е **минало свършено деятелно причастие**:

играа (аз) *играах*
(ти) *игра*
(той) *играа*

▶ ако на мястото на **-а** във 2 и 3 лице се появява **окончанието -ше**, глаголят е в минало несвършено време. Следователно и причастията, образувани от него с наставка **-а**, е **минало несвършено деятелно причастие**:

играам (аз) *играам*
(ти) *играеш*
(той) *играеш*

Прочетете древногръцкия мит за Сътворението и изпълнете задачи 4 – 9.

В началото съществувал само вечният, безкраен и непрогледен Хаос. Макар и безжизнен, той носел в себе си извора на живота... От него възникнала земята с всичкото си – и звездите, и планетите, и безсмъртните богове, и хората. От Хаоса произлязла и богинята Гея (Земя), която дала живот на всичко върху нея. Момичката и благодатна Гея родила Уран – необятното сино Небе, което се разплатало отгоре ѝ. Към него гордо се извисили високите планини, а край тях се разляла вечно шумящата Понит (Море).

4. Препишете текста, като превърнете миналите свършени и несвършени деятелни причастия в глаголи в минало свършено и несвършено време. Започнете така: *В началото съществуваше само вечният, безкраен и непрогледен Хаос...*

5. Препишете от текста в тетрадките си миналите деятелни причастия и ги разпределете в две колони, както е показано по-долу.

Минали свършени деятелни причастия	Минали несвършени деятелни причастия
<i>възникнал</i> (възникна – мн. св. вр.)	<i>съществувал</i> (съществуваше – мн. несв. вр.)

6. Какъв е текстът на мита – повествование, описание или разсъждение? Обосновете се с едно-две изречения.

7. Кои минали деятелни причастия преобладават в мита за Сътворението? Защо?

8. Образувайте и запишете формите за мн. ч. на следните минали свършени деятелни причастия от текста: *произлязла*, *разляла*, *разлетяла*. Какви правописни и правописни особености установихте?

9. Напишете изречения с формите за мн. ч. на миналите свършени деятелни причастия *видял*, *спрял*, *успял*, *спял*, *се спрял*, *валял*, *осладял*, *възгордял се*, *изгорял*.

Частите на речта са десет:

Изменяеми
(изменят се по форма)

- ▶ съществително име
- ▶ прилагателно име
- ▶ числително име
- ▶ глагол
- ▶ местоимение

Неизменяеми
(не се изменят по форма)

- ▶ наречие
- ▶ предлог
- ▶ съюз
- ▶ частица
- ▶ междуметие

Когато участваме в общуването, често питаме: **Кога?**, **Къде?**, **Как?**, **Колко?**. Когато отговаряме на тези въпроси с отделни думи, това са най-често **наречия**.

Къде живее Иван? Иван живее < *близо* / *далече*.

Кога ще дойде Иван? Иван ще дойде < *утре* / *скоро*.

Как ще дойде Иван? Иван ще дойде < *пеши* / *мичешком*.

Колко учи Иван? Иван учи < *малко* / *много*.

Колко вода пиеше? Пия < *малко* / *много* > вода.

▶ Наречията спадат към **неизменяемите части на речта**.

▶ Неизменяемите части на речта имат **само една форма**, с която се използват в речта.

▶ Повечето наречия са образувани от други думи:

▶ **от съществителни имена:**

днес, насен, насила

▶ **от прилагателни имена:**

добре, зле, твърде

▶ **от числителни имена:**

двойно, тройно, петорно

▶ **от глаголи:**

крадешком, скришом, кажи-речи

Ако се съмнявате дали дадена дума е наречие, или е прилагателно име, открийте правилния отговор така:

▶ ако думата, за която се съмнявате, **появява глагола** в изречението, значи, е **наречие**:

дойде *бързо*

памни *лесно*

говори *силно*

▶ ако думата, за която се съмнявате, **пояснява съществителното име**, което е след нея, значи, тя е **прилагателно име**:

бързо движение

лесно съмнение

силно възмущение

▶ Наречията са **неизменяема** част на речта.

▶ Има различни **видове наречия**:

Наречия за време	Наречия за място	Наречия за начин	Наречия за количество
<i>скоро</i> <i>наскоро</i> <i>отдавна</i> <i>вчера</i> <i>днес</i> <i>утре</i> <i>сега</i> <i>рано</i> <i>късно</i>	<i>близо</i> <i>далече</i> <i>надолу</i> <i>нагоре</i> <i>наляво</i> <i>надясно</i> <i>напред</i> <i>назад</i> <i>надолу</i> <i>нагоре</i>	<i>бързо</i> <i>бавно</i> <i>сърдечно</i> <i>дружелюбно</i> <i>ядосано</i> <i>гневно</i> <i>сръчно</i> <i>смело</i>	<i>много</i> <i>немного</i> <i>малко</i> <i>немалко</i> <i>достатъчно</i>

▶ Някои наречия могат да се **степенуват**:

Основна форма	Форма за сравнителна степен	Форма за превъзходна степен
<i>скоро</i> <i>близо</i> <i>бързо</i> <i>малко</i>	<i>по-скоро</i> <i>по-близо</i> <i>по-бързо</i> <i>по-малко</i>	<i>най-скоро</i> <i>най-близо</i> <i>най-бързо</i> <i>най-малко</i>

▶ Наречията в изречението най-често се свързват с глагола и поясняват **къде**, **кога** и **как** се извършва **действието**, означено с него. Някои наречия обаче могат да се свържат и със **съществителни имена**, **прилагателни имена** или с други **наречия**. Сравнете:

Вчера срещнах Мария.

Имам *много* приятели.

Чува се *достатъчно* добре.

▶ Някои наречия съвпадат с формите на прилагателните имена за среден род, единствено число. Сравнете:

Наречие:

Той постъпи *умно*.

Как постъпи?

Прилагателно име:

Той взе *умно* решение.

Какво решение?

Прочетете откъс от разказа „Зеленият диамант“ на Петър Бобев, в който е описано как звучи ерца красива мелодия.

Сега в стихналата колиба, сред монотонния плъск на тропическия дъжд нахлуваха леко и уверено тържествените акорди на оркестъра. Буря ли беше това – и в музиката? Отвѣн пороят продължаваше да плува еднообразно, сякаш бе започнал от сътворението на света...

Музиката изпълваше цялата стая, блъскаше се в мрачните ъгли, надигаше се, преливаше, удавена в шурпенето на водата от палмовия покрив...

Изведнъж оркестърът затихна, сякаш в миг облаци се биха раздрали, небето малко се бе разведрило. И ето, неуловимо като песен на чучулига се промъкна основният мотив на цигулката. Избеси се, затрептя. Толкова чар! Подранила чучулига, запяла химна на живота, горе, във висините, окъпана в златото на изгрева. А долу – ниви след дъжд, полеснали ливади, незасъхнали локви край размътенния поток и бели брези, прибели ниско умокрени клони...

Внезапно чучулигата млъкна, обезърната от сребърната мрежа на оркестъра. Но бързо се събзе, размита се тревожно, заплетена в отънатите въдишни нишки на флейтите, зариди – рокато с един замах раздра тази чудна мрежа, откъсна се от нея и полетя отново нагоре, пърхаща с крила.

Петър Бобев, из „Зеленият диамант“

Пишете слатко **затова, докрай, отсрещи**, когато контекстът подсказва, че са наречия, защото поясняват глагола еказуемо:

*Изти ли докрай млъкото?
Ива живее отсрещи.
Затова те обичам.*

Пишете като **две гъми**, когато контекстът подсказва друго значение:

*Стигнахме до край любим.
Ива се връща от ерца.
За това майче ти станенах.*

Наречията се пишат:

▶ **слатко:**

*досега, надалеч, наляво,
поотделно, наглед,
навръх, наум, отначало,
понакога, докрай,
надвечер, презглава*

▶ **с малко тире:**

*напред-назад,
наляво-надясно,
нагоре-надолу,
бързо-бързо,
насам-натам,
тук-там,
палека-лека,
току-що,
навън-навътре*

▶ **разделно:**

*от време на време,
от край до край,
от начало до край,
от горе до долу,
от тук до там*

2 Направете морфемна анализа на употребените в текста наречия **отвѣн** и **нагоре**. Образувайте техни сродни думи и определете какви части на речта са те.

3 Състезавайте се кой ще напише повече наречия с представки **от-** и **на-**.

4 Напишете по три наречия, които да са сродни думи на наречията **ляво**. С всяко от тях съставете по едно изречение. Внимавайте да не допуснете правописни грешки.

5 В началото на текста са употребени формите на прилагателните имена **монотонния** и **тържествените**. Образувайте сродните им наречия за начин и ги включете в писмен преразказ на първия абзац.

6 В последния абзац на текста са употребени наречията **внезапно**, **бързо** и **тревожно**. Включете тези думи в двойни изречения – така, че да бъдат наречия, и така, че да са форми на прилагателни имена в среден род единствено число.

7 Препишете изреченията, като изберете правилния вариант от посочените в скобите.

*Щъркелите отлитат (надалеч/на далеч).
Векме решението (поотделно/по отделно).
Мая преговори урока (наум/на ум).
(Оттук дотам/От тук до там) са 5 км.
Прочетах книгата (до край/докрай).
Стигнах (до край/докрай), в който...
(Току-що/току-що) по новините съобщиха за изложбата.
(От време на време/от време-навреме) срещаме трудности.
До училището ще стигнете, като завиеете (на ляво/наляво).
Вечерта (лека-палека/лека палека) се спусна над града.
(Току-що/току-що) обявиха резултатите от конкурса.
Баба ми разказа приказката (отначало докрай/от начало до край).*

7

1 Открийте наречията в текста. Направете в тетрадките си таблица по посочения модел и разпределете наречията, които сте открили в нея. Ако сте работили правилно, резултатът ще е следният – 1 наречие за време, 4 наречия за място, 10 наречия за начин и 1 наречие за количество.

Наречие за време	Наречие за място	Наречие за начин	Наречие за количество

Частите на речта са десет:

Изменяеми

- (изменят се по форма)
- ▶ съществително име
 - ▶ прилагателно име
 - ▶ числително име
 - ▶ глагол
 - ▶ местоимение

Неизменяеми

- (не се изменят по форма)
- ▶ наречие
 - ▶ предлог
 - ▶ съюз
 - ▶ частица
 - ▶ междуметие

▶ **Предлогът** е неизменяема част на речта, която означава отношения между нещата, за които говорим – например къде се намират едно спрямо друго (*Котето е пред, зад, над, върху, до масата*), в каква връзка са едно с друго (*Книгата е за, от, на, в библиотеката*) и т.н.

Предлозите **в** и **е**, когато се употребяват пред думи, започващи съответно с **в** или **ф** и **з** или **с**, се удвояват:

*Тя учи **във** Варна.
Хлябът е **във** фурната.
Той е **съв** зелено яке.
Запознах се **съв** Стоян.*

▶ **Не сливайте** едносричните предлози със съществителните или прилагателните имена, пред които са употребени. Това е груба правописна грешка.

▶ **Не пишете** отделно предлози, които са образувани чрез сливането на два или повече други предлози. Например:

*откъм, покрай, посред,
измежду, наместа, помежду*

▶ С функцията на предлози се употребяват и някои **предложни изрази**, които се пишат отделно:

*благодарение на, по случай,
вследствие на*

▶ **Правете разлика** между наречия, образувани чрез сливането на предло-

зи и други думи, и съчетанията от предлози и съществителни имена:

▶ **наречия** – пишат се **само**:

Вкъщи, вляво, върхуиден, завчера, завчас, напред, наясно, мажуст, наум, отделно, отгоре и т. н.

▶ съчетанията от **предлог и съществително име** – пишат се **отделно**:

у дома, на глас, на гости

В някои контексти е задължителна употребата на точно определени предлози. Когато вместо тях се употребят други, това води до лексикални грешки:

Правилно:
*Отиваме **във** Варна.*

Грешно:
Отиваме ~~в~~ Варна.

Правилно:
*Живел **в** София.*

Грешно:
Живел ~~в~~ София.

▶ **Предлозите служат да свързват:**

- ▶ глагол и съществително име:
*Отивам **на** екскурсия
Живей **в** столицата*
- ▶ съществително име с друго съществително име (или местоимение):
*Майката **на** Иван
подаръкът **за** нея*
- ▶ Предлогът винаги стои **пред** съществително име, местоимение или съчетание от прилагателно и съществително име.
- ▶ Обикновено предлозите се определят като къси думи, но това определение не е точно. Запомнете най-често използваните предлози:

▶ **едносрични предлози:**

- *в (във), а, с (със), ъ,*
- *до, за, из, на, по, от*
- *заг, към, над, под, при,*
- *край, пред, през, след, сред, чрез*

▶ **многосрични предлози:**

- *вместа, върху, извън, изпод, като, между,
накрай, напред, освен, откъм, покрай, посред,
преди, според, спрямо, срещу,*
- *въпреки, заради, измежду, наместа, около, помежду*

▶ **Предлозите, които съдържат само една морфема, се наричат прости.** Прости са например предлозите *без, в, до, из, край, към, на, над, а, по, под, при, с, у.*

▶ **Предлозите, които съдържат повече от една морфема, се наричат сложни.** Сложните предлози са образувани чрез свързване на:

- ▶ предлог с друг предлог. Например:
веред = в+сред, напред = на+пред
- ▶ предлог със съществително име. Например:
вместо = в+места, според = с+по+ред
- ▶ предлог с наречие. Например:
извън = из+вън

Прочетете един вариант на легендата за свети Георги и неговия подвиг и изпълнете задачи 1 – 4.

Легендата за свети Георги, който убива змей, е много известна в целия християнски свят. Според нея на връщане от военски поход той видял една плачеща девойка край езеро в близост до град на египци. От нея разбрал, че жителите на града почитали като бог един огромен змей, който живеел в езерото, затова всяка година му обрчвали като жертва една девойка, а сега дошла редът и на самата царска дъщеря. Напрасно светецът воин се опитвал да убеди нейния баща да се откаже от своя бог и извървяните жертвоприношения в чест на чуждоизвето, а да приеме християнската вяра, която изисква най-вече смирена доброта и милосърдност. Накрая царят решил да се покръсти с целия си народ, ако младият воин докаже силата на своя бог и победи змея. Георги приседнал край езерото, склонил глава в скуташе на красивата девойка и задрипал. Изведнъж водите на езерото се разбушуващи и от тях се показал огромният змей, който се устремил към обречената жертва. Девойката заплакала, една съзла капнала върху лицето на момъка и го разбудила. Той скочил на нозе, грабнал оръжието си, изрекъл молитва към своя бог и се насочил към змея – с един удар посекъл злобната му глава... От туловището му излезли цели всички погънати по-рано девойки, които се развали на свободата и се прегръщали със своите плачещи родители. Царят удържал на думата си и приел християнството с целия си народ, а свети Георги се прибрал в своя роден край, където вече били чули за славния му подвиг.

Тодор Малков, из „Свети Георги убива змея“

?

1 В текста има 11 предлога, като по-голямата част от тях са употребени по повече от един път. Ще разберете кои са те, ако правилно преброите колко пъти е употребен всеки от тях и попълните таблицата.

Брой на появяванията в текста	11	6	5	4	3	2	2	1	1	1
Предлог										

► Някои наречия са образувани чрез свързването на предлози:

отпред = от + пред
назад = на + зад
докрай = до + край
отзад = от + зад

В тези наречия първият предлог става представка, а вторият, който е по-важният по смисъл – корен.

► Простите предлози имат сходно значение и еднакъв звуков състав с много от представките. Сравнете:

В хода на урока решихме много задачи.

↓
(предлог в + съществително име)

Скоро видяхме входа.

↓
(съществително име с представка в)
Сравнете още:

без сила – **безсилен**
в къщата – **външи**
по пътя – **пътятен**
при двора – **придворен**

► Някои от предлозите са синоними и могат да се заменят един с друг в текста, без това да води до съществена промяна на смисъла. Сравнете:

Сега < **до** / **край** / **при** > Марш.

Стои < **на** / **върху** > шкафа.

Потайна < **в** / **сред** > гората.

► Някои от предлозите са антоними. Сравнете:

над ↓ земята пред ↓ къщата
↑ под ↑ зад

2 Един от предлозите в текста е употребен два пъти, а в последното изречение може да откриете негов синоним от друга част на речта. Кои е този предлог и от каква част на речта е неговият синоним?

3 Някои предлози в определени контексти са синоними. Ще се убедите в това, като замените подчертаните предлози в изреченията с други предлози така, че смисълът да се запази.

Георги приседнал край езерото.
Една съзла капнала върху лицето на момъка.
Легендата за Свети Георги, който убива змея, е много известна в целия християнски свят.

4 В текста са употребени шест наречия. Открийте ги и определете вида им.

5 Ето още един кратък текст за свети Георги. Препишете текста, като попълните празните места с подходящи предлози.

Паметта ___ свети Георги се чества ___ почти всички християни ___ изток и ___ запад ___ много страни, ___ Грузия и Великобритания, св. Георги се почита ___ национален светец. ___ Грузия например съществуват точно 365 храма, посветени ___ свети Георги, колкото са и дните ___ годината. Не по-малко популярен е светецът и ___ Балканите – ___ България, Сърбия, Гърция и т. н. ___ нас свети Георги е патрон ___ Вългарската армия. Един ___ най-древните храмове ___ християнския свят, посветени ___ мъченика, е ротондата „Св. Георги“, построена през IV в. ___ нашата столица. Този факт говори много – само няколко десетилетия ___ мъченическата смърт ___ светеца ___ Сердика е издигнат храм ___ неговото име.

6 Съставете изречения, в които да употребите предлозите без, в, за, из, край, от, с. След това напишете по три думи, в които без, в, за, из, край, от, с да бъдат представки.

Образец: Тичах без почивка.
безсилен, безсърочен, безразличен

7 Запишете антоними на предлозите с/съ, над, пред, от. Донанете, че сте работили вярно, като включите предлозите от антонимите двойки в изречения.

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

„Уважаемо събрание — започна той. — Радвам се за интереса, който проявихте към моите планове и който ви е събрал тук... Зная, че за мнозина моите намерения изглеждат лудешки. Може би те имат право. Но това не може да ме разколебае...“

Да, аз тръбвам на едно страшно пътешествие. Първото, което човек от Земята предприема — пътешествие до Луната.

Милioni години нашата майка Земя и небесната царица — Луната — си пращат мъгълаливи погледи, гледат се като тайнствени загадки, въздържат се, а не се познават. Науката и фантазията издигат човешкия дух до красивата наша съпътница и се мъчат да я разгадаят, да я разберат. Колко мечтатели през хубавите нощи вдигат печални и учудени погледи към нея, колко астрономически труби я стрелят с прозвонващите си мъртва спъкмени очи! Науката и астрономията са ни открили много неща за Луната. Но все пак тя си остава за нас тайна.

Не, докато човек не тури ръка непосредствено върху нея, тя ще си остане за него тайна. Това ми даде идея и подтик да предприема едно непосредствено изследване. Аз съм сигурен, че това лудешко мое предприятие ще се увинчае с успех и че скоро вие, жителите на Земята, ще получите първото известие за моето благополучно пристигане там.“

Елин Полин, от „Ян Библия на Луната“

1 В първите два абзаца на текста има пет форми на личното местоимение. Препишете ги и определете граматичните им признаци.

2 В кой абзац от текста са употребени възвратни местоимения? Доканете, че има форма, която в този абзац е употребена веднъж като възвратно притенително и веднъж като възвратно лично местоимение.

морфология

► С кои местоимения се означават нещата в текста?

► Лично местоимение:

- форми за поглед: аз, ти, той...
- форми за други части на изречението: мене/ме, ми; тебе/те, ти; него/го, му; нея/я, ѝ...

► Възвратно лично местоимение:

- себе си/се, си

► С кои местоимения се означава принадлежност?

► Притежателно местоимение: мой/ми, твой/ти, негов/му...

► Възвратно притежателно местоимение: свой, своя, свое, свои/си

► Каква е разликата между глаголите форми за минало свършено и за минало несвършено време?

► При личните глаголни форми:

- форми за минал, св. време: учих, учи, учи...
- форми за минал, несв. време: учех, учеше, учеше...

► При неличните глаголни форми:

- форми на минал, св. деят. причастие: учил, учила, учила...
- форми за минал, несв. време: учел, учела, учела...

► Кои думи са наречия?

Думи, които са неизменяеми и означават:

► време на действието: вчера, днес, утре, скоро...

► място на действието: близо, далече, близо, вдалече...

► начин на действието: бързо, бавно, спречено, първаво...

► Кои думи са предлози?

Думи, които са неизменяеми и означават отношения между:

► различни предмети, лица или лица и предмети: книгата на Иван, момичето от отбора...

► действия и лица или предмети: излезе с приятелите, отивам до учителята...

3 Препишете всички форми на различни местоимения, които са за 1 лице. Срещу всяка от тях запишете вида ѝ и останалите ѝ граматични признаци.

4 За кое време са глаголните форми, които преобладават в речта на Ян Библия? Запишете пет форми по избор от текста, които са за това време.

5 В първия и в последния абзац на текста са употребени глаголни форми за минало свършено време и за бъдеще време. Открийте ги и запишете граматичните им признаци.

6 В текста има две минали деятелни причастия. Едното от тях е в първия, а другото — в третия абзац. Доканете, че и двете са минали свършени деятелни причастия.

7 Прочетете още един откъс от „Ян Библия на Луната“.

Те летяха със светкавичен устрем наопау, прабо към нея, и скоро нейните граници изчезнаха. „Светкавица“ излезе из последната тъмнина...

Лицето на Луната бече не светеше. То приличаше донякъде на лицето на Земята със своите зелени, сини и жълтеникави петна, само че сенките, хвърлени от планините и въланиенията, изглеждаха черни като мастиленни петна.

Начертайте таблицата в тетражките си и я попълнете.

Глаголни форми за минало свършено време	Глаголни форми за минало несвършено време

8 Трансформирайте текста от задача 7, като превърнете глаголните форми за минало свършено и за минало несвършено време в минали деятелни причастия.

9 В първия абзац на текста от задача 7 има три предлози и три наречия. Препишете ги и определете вида на наречията.

10 Напишете колкото се може повече наречия с представки *в-* и *до-* и ги групирате според вида им.

11 Думите *връх*, *върховен*, *върховно*, *върху*, *върхуштал* са сродни и съдържат подвижно **Ъ**. Обяснете правописа им и им направете морфологичен разбор.

Частии на речта – включва 10 групи думи в българския език, всяка от които се отличава с обща функция в текста и еднакъв набор от граматични признаци.

Изменяеми частии на речта – имат повече от една форма и различните им форми отразяват различни граматични признаци – род, число, лице, време. Изменяеми частии на речта са съществителното име, прилагателното име, числителното име, местоименията и глаголят.

Неизменяеми частии на речта – имат само по една форма. Неизменяеми частии на речта са наречието, предлогът, съюзът, частицата и междуметието.

Местоимения – означават лице, предмет, състояние или тахен признак, които могат да се назоват със съществително, прилагателно или числително име. Местоименията са заместващи думи.

Време на глагола – означава кога спрямо момента на говорене се извършва действието, означено с даден глагол. Сегашно, минало свършено и минало несвършено време се изразяват с лични глаголни форми, които се изменят по лице.

Нелични глаголни форми – глаголни форми, които съдържат информация за времето на означените с тях действия спрямо момента на говорене, но не се изменят по лице. Наричат се още причастия и по граматичните си признаци приличат и на прилагателните имена.

Наречие – неизменяема част на речта. Според лексикалното си значение наречията биват няколко вида – за време, за място, за начин, за количество.

Предлог – неизменяема част на речта. Предлозите означават отношения между предмети, означени със съществителни имена, или между действия (състояния) и предмети, означени съответно с глаголи и съществителни имена.

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- какъв е строежът на изречението в българския език
- кои са главните частии на изречението
- кои са второстепенните частии на изречението

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да правите синтактичен анализ на просто изречение
- да изеранждате граматически правилни изречения
- да членувате правилно имената в м. р. ед. ч.

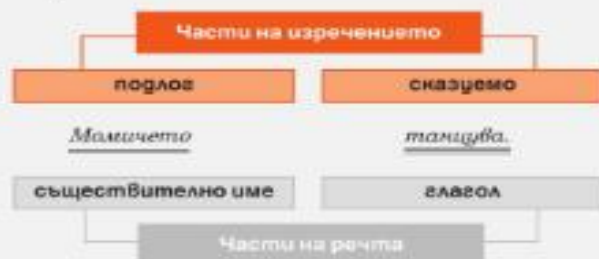
СИНТАКСИС

► **Частите на речта** са съществително име, прилагателно име, числително име, местоимение, глагол, наречие, предлог и т.н. Когато с думите от различни части на речта съставяме изречения, за да общуваме, думите стават **части на изречението**.

Думата *момиче* като част на речта е съществително име, а думата *танцувам* като част на речта е глагол.

В изречението *Момичето танцува* глаголят *танцува* е сказуемо, а съществителното име *момичето* – подлог.

► **Просто изречение** – изречение, в което има **едно сказуемо**. В простото изречение може да има повече от един подлог.

► **Главни части в простото изречение са сказуемото и подлогът**. Те образуват **ядрото на изречението**, защото носят най-важната информация. Останалите думи се включват в изречението или като пояснения на подлога, или като пояснения на сказуемото.

► **Поясненията на главните части се наричат второстепенни части.**

Науката, която изучава частите на изречението, се нарича **синтаксис** (от гръцки *реж, подреждане*).

► Когато определяме коя дума каква част на изречението е, правим **синтактичен анализ**.

► При синтактичен анализ най-напред откриваме **сказуемото**. Подчертаваме го така:

► След сказуемото откриваме **подлога**. Подчертаваме го така:

► Когато **подлогът** е изразен с членувана дума в **м. р. ед. ч.**, пишем **пълен член**. Ще сте сигурни, че не грешите, ако може да я заместите с **той**:

Дъждът спри.

↓
Той

Утихна дъждът.

↓
той

► Когато в изречението има **две съществителни от м. р. ед. ч.**, които са свързани с глагола **съм**, и двата се членуват с **пълен член**:

Мъжът е победителят.

↓
Той

Мъжът е победителят.

↓
той

Може да има изречения, в които глаголят сказуемо е изпуснат, но се подразбира от контекста:

(Некам, дайте ми) Един sandwich с шурка.

Често подлогът се изпуска, защото се подразбира от формата за лице и число на глагола сказуемо:

*(Аз) Ще дойда веднага.
(Ти) Ще дойдеш ли?*

► **Сказуемото** се изразява с глагол в някоя от неговите форми:

*Сега Петър чете.
Петър не четеше.
Петър четял.
Петър има да чете.*

► **Подлогът** може да се изрази със съществително име, но и с други части на речта – имена:

- ▷ **Съществително име:** *Сега Петър чете.*
- ▷ **Лично местоимение:** *Той играе.*
- ▷ **Прилагателно име:** *Малкият заспа.*
- ▷ **Числително име:** *Двамата замлъчаха.*
- ▷ **Причастие:** *Заспалият се събуди.*
- **Подлогът и сказуемото са свързани граматически.**

Ученикът (ед. ч.)	влезе (ед. ч.)
Учениците (мн. ч.)	влязоха (мн. ч.)
Той (3 л. ед. ч.)	влезе (3 л. ед. ч.)
Старейшият (м. р. ед. ч.)	дойде (м. р. ед. ч.)

► **Думата е подлог, ако:**

▷ може да се замени с **той, тя, то, те**:

*Иван (той) се обади на Петър.
Градът (той) се оледнява в реката.
Посетата (тя) се изпълва от смехотата.*

▷ при промяната ѝ **по число** се налага да се промени и числото на глагола сказуемо:

*Той купи подарък. Те купиха подарък.
Момичето дойде. Момичетата дойдоха.*

► **Формите на личното местоимение аз, ти, той (тя, те), ние, вие, те винаги са подлог.**

Прочетете текста и изпълнете задачите след него.

Вятърът гневно гонеше окапалите листа. Дъждът се изливаше като из ведро по улиците на малкото градче. Старите къщи се притискаха една в друга. Така те като че ли търсеха закрила от бурята. От прозорците на домовете, ресторантите и хотелите се разливаше топла светлина.

Три деца вървяха приведени под дъжда... Вурята уловило ги гонеше нагоре по хълма. Светкавица разцепи планината от черни облаци. За част от секундата децата видяха пред себе си мрачната сграда на стария манастир. В нея днес се намираше градската библиотека. Точно там отиваха те.

– Побързай, Юлиан! – извика Леон...

– Който бърза, далеч не стига! – отвърна мъдро другото момче.

То извади от джоба си ключ и едва го пъхна в ключалката с вкочанените си пръсти. Вратата се отвори. Децата се промъкнаха в тъмния коридор...

Прастарата библиотека наистина изглеждаше тъмна с тайни. Многобройни зали, разклонени коридори, скъриращи стълби, хиляди томове по високите дървени рафтове. В специални витрини лежах дребни ръкописи, безценни книги, стари географски карти. Любопытните обичаха това място. В него намираха материали за домашните по любимия си учебен предмет – история.

Ким седна на един разкластен стол, извади бележник и химикалка от кожената си раница и ги сложи на масата.

По Фабиан Ленк, из „Заговор в града на мъртвите“

?

1 Препишете изреченията от първия абзац на текста и открийте сказуемите и подложите в тях. Подчертайте ги.

2 Запишете в колона сказуемите и подложите, които открихте в изреченията от първия абзац. Срецу всяка дума запишете каква част на речта е тя и какви са граматичните ѝ признаци (род, число, лице, време).

Чували сте, че кучето е най-добрият приятел на човека. Някои хора обаче твърдят, че кучката е най-добрият приятел на човека. Какво мислите вие? Работете по групи.

Как си представяте героите от текста? Посочете части от текста, в които се прави описание (на пример на герой, на място).

3 Разгледайте внимателно подчертаното изречение във втория абзац – в него има няколко съществителни имена. Запишете ги и определете граматичните им признаци.

4 Открийте кое от съществителните имена, които сте записали при изпълнението на задача 3, е подложът в изречението. Напишете нов вариант на изречението, като промените числото на съществителното име, което е подлог. Каква друга промена ще бъде задължително да направите?

5 В текста извън репликите на героите и авторските думи към тях има две сложни изречения. Открийте ги и ги запишете. Подчертайте сказуемите.

6 В описанието на библиотеката, в която попадат децата, има едно изречение без сказуемо. Открийте го и го запишете. Обяснете защо го е употребил авторът.

7 В описанието на библиотеката има изречение, в което подложът е изразен с прилагателно име. Открийте го. Допълнете изречението, като добавите подходящ по смисъл съществително име, което да е подлог и да е пояснено от това прилагателно име.

8 Прочетете преразказ на петокласник и поправете грешките при членуване, които той е допуснал.

Вятър е силен. Целия град е застлан с окапалите листа. Дъжда валя като из ведро. Урагана връхлита старите къщи. Те се притискат една в друга и като че ли търсят закрила. От прозорците на домовете, ресторантите и хотелите се разливаха бялска на мека светлина.

Под дъжда вървят приведени три деца. Те подминават кметството и сладкарницата. Приятелите дори не поглеждат към витрината с тортите. Вихъра ги гони нагоре по хълма. Светкавица разцепва мрака. За миг стария манастир се появява пред погледите на децата. В него се намира градската библиотека. Точно там отиват те.

9 Защо според вас децата отиват в библиотеката през нощта? Напишете продължение на текста.

► Подлогът и сказуемото са **главните части в простото изречение**. Те са свързани по смисъл и граматически – съгласуват се по лице, род и число.

► **Второстепенните части** в простото изречение са **поясненията към главните части**.

► **Личните местоимения** имат специални форми за различните части на изречението:

▷ за **подлог** – аз, ти, той, тя, то; *ние, вие, те*;

▷ за **второстепенни части** – *мене/ме, тебе/те, него/го, нея/я, нас/ни, вас/ви, тях/ти, на мене/ми, на тебе/ти, на него/му, на нея/и, на нас/ни, на вас/ви, на тях/им*.

► **Личните глаголни форми** в изречението са **сказуеми**. Сказуеми могат да бъдат и **миналите деятелни причастия**.

► **Допълнението** е **второстепенна част** в простото изречение, която **пояснява смислово сказуемото**.

► Допълнението се свързва граматически със сказуемото по **два начина**:

▷ **без предлог** – като се **прилага** (прибавя се) към сказуемото:

Гледам филм. Ще поканим всички. Искам един сок.

▷ **с предлог**:

Казалме на всички. Мисля за Мария. Ще говоря с него.

► **Допълнението** се изразява:

▷ **съе съществителни имена**:

Дарох поканата на родителите си.

При синтактичен анализ допълнението се подчертава така:

► Когато правите **синтактичен анализ**, следвайте следните стъпки:

1 Открийте **сказуемото** – то е глаголят в изречението.

2 Открийте **дали** в изречението има **подлог** – той е думата, която е или може да се замени с *той, тя, то; те* или е някоя от формите *аз, ти; ние, вие*.

3 Открийте **дали** в изречението има **допълнение** – то е думата, която може да се замени с *него/го, му; нея/я, и; тях/ти, им* или е някоя от формите *мене/ме, ми; тебе/те, ти; нас/ни; вас/ви*.

► Ако допълнението е изразено със съществително име от м. р. ед. ч., то се членува с **кратък член**. Може да се направи проверка, като съществителното име допълнение се замени с формите на личното местоимение *него* или *го*:

*Взех билета.
Взех него/го.*

► Съществително име, употребено **след предлог**, **винаги** се членува с **кратък член**:

*Сетих се за филма.
Пазят се от вятъра.*

▷ с форми на **личното** и на **възвратното лично местоимение**:

Видях ви.

Ще ти го кажа.

На него не му се обадихме.

Обичайте себе си.

► С **допълнението** се означават **лицата и предметите**, с които е свързано действието, изразено чрез глагола **сказуемо**. Сравнете:

Непълна информация	Пълна информация
<i>Иван <u>чете</u>...</i>	<i>Иван <u>чете книга</u>.</i>
<i>Той <u>реши</u>...</i>	<i>Той <u>реши задачите</u>.</i>
<i>Петя <u>обича</u>...</i>	<i>Петя <u>обича ягоди</u>.</i>
<i>Те <u>купиха</u>...</i>	<i>Тя <u>взе сок и хляб</u>.</i>

► Разграничавайте **допълнението** и **подлога**.

Характеристики на подлога	Характеристики на допълнението
главна част в простото изречение	второстепенна част , пояснява сказуемото
Означава лицето или предмета , за които се съобщава нещо чрез сказуемото.	Означава лицето или предмета , към които е насочено действието, представено с глагола сказуемо .
Определя какви да са числото, лицето (и родът) на глагола сказуемо .	Свързва се със сказуемото чрез прилагане или чрез предлог .
Може да се замести с <i>той, тя, то, те</i> .	Може да се замести с <i>него, на него, го, му; нея, на нея, я, и</i> и т. н.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 5.

Човекът и лъвът

Един човек сечал дърва. Лъвът дошъл при него.
Рекъл му:

– Ей, човече, хайде да се преборим! Ако те надвия аз – ще те изям, ако пък ти ме надвоиш – ти ме изяж.

Човекът рекъл:

– Ако ще си мерим силите, лъвчо, няма защо да се борим. Виж това ребело дърво – дай да го сечем.

– Добре – съгласил се лъвът. – Аз ще го измъкна с корена!

Човекът взел брадвата, отсекъл дървото. А лъвът забивал ноктите си в дървото, хапал го, дори си изкъртил зъбите, но нищо не направил.

– Видя ли, лъвчо, че аз съм по-силен от тебе? – попитал човекът. – Аз отсекох дървото, ти не успя.

– Признавам, човече, ти ме победи – рекъл лъвът.

– Но хайде да премерим силите си още веднъж. Да прескочим този ров.

Пред тях имало един голям ров, пълен с вода. Човекът го огледал. Помислил малко и рекъл:

– Добре, лъвчо! Само че ти имаш четири крака, а аз имам три. Ще взема и третия си крак и ще скачам!

– Взема го, човече, и скачай! – запобядал лъвът.

Човекът грабнал една голяма тояга. Засилал се на овчарски скок и прехвърлил рова. След него се засилал лъвът. Скочил и паднал в средата на рова. Той бил пълен с вода и лъвът се удавил.

Човекът доказал надмощието си. Той побеждавал своите врагове с ум и разум.

Народна приказка

▶ В речта обикновено поставяме допълнението **след сказуемото**, но можем да го поставим и **преди сказуемото**. По този начин **изменяме логическото ударение** върху допълнението. Сравнете:

Аз имам куче вече!

Куче имам вече аз!

▶ **Допълнението може да се удвоява**. Това означава, че то се изразява:

▶ със съществително име + кратка форма на личното местоимение;

▶ с твърда + кратка форма на личното местоимение:

Иван + го измитаха вчера.

На мене + ми изпратиха пощата.

Ако сте съгласни с поуката от приказката, че човек може да побеждава със сила на ума си, подгответе се да я обосновате. Работете по групи и се състезавайте коя група ще приведе повече доводи.

Допълнения съществителни имена	Допълнения местоимения

3 Трансформирайте онези от подчертаните изречения, в които допълнението е изразено със съществително име, като вместо него използвате форма на личното местоимение. Ще се промени ли след замената смисълът на изреченията?

4 Представете с по четири прости изречения най-важното, което прави всеки от героите. Сравнете своите изречения с тези от приказката, които носят същата информация. Какви разлики откривате при изразяването на сказуемите, подложите и допълненията?

5 Като имате предвид информацията от приказката, включете съществителните имена *човек* и *лъв* в по три изречения – така че всяко от тях да е последователно подлож, допълнение без предлог и допълнение с предлог.

6 Ваш съученик е написал текст, който дава информация за лъва, но е допуснал грешки при членуването. Препишете текста, като поправите грешките.

Лъвът е втория по големина хищник от семейство Котки. По размер той отстъпва само на тигъра. Двете големи котки се различават по множеството пръстени. Черепът на тигъра прилича на черепът на котките, докато при лъва е подобен на този на леопарда, макар и около два пъти по-голям. Лъвът има мускулесто тяло, сравнително къс врат и заоблени уши. Корема му обаче е по-прибран в сравнение с тигъра. За разлика от останалите представители на рода тлъпото на лъвът е ериоцветно, без черти или петна. Цвета на косъма варира от светлокафяво, почти бяло по краката и в долната част на челюстта, до тъмнокафяво, почти черно в горната част на ушите. Грива имат само мъжките лъвове.

Лъва се среща в Африка, най-често в полупустините и по-рядко в пустините, както и в някои части на Индия. Азиатският лъв се различава от африканският по оцветяването в областта на корема и по-малката грива на мъжките. В дивата природа тези хищници живеят 10 – 14 години, в плен те могат да живеят и повече от двадесет години.

1 Препишете подчертаните изречения и им направете синтаксичен анализ с подчертаване. Обяснете каква информация носи допълнението във всяко от изреченията.

2 С какви части на речта са изразени допълненията в подчертаните изречения? Попълнете с тях таблица по следния модел:

▶ **Наречието** е неизменяема част на речта, която назовава различни характеристики на действия, състояния или предмети.

много хора, блага бързо, спят спокойно.

▶ В простото изречение:

▷ **Подложът** означава лице или предмет – най-често върхът на действието, означено със **сказуемото**.

▷ **Допълнението** означава лице или предмет – обект на действието, означено със **сказуемото**.

▶ **Обстоятелственото пояснение** е второстепенна част на изречението, чрез която се представят обстоятелства на протичане на действието, за което се говори в изречението.

▶ Обстоятелственото пояснение се отнася към сказуемото:

Взех тетрадката от масата.

Вечерта забавля смях.

▶ Обстоятелственото пояснение се изразява с:

▷ **наречия:** *Утре ще ти се обади.*

▷ **изрази с предлози:** *Седнах до прозореца.*

При синтактичен анализ **обстоятелственото пояснение** се подчертава така:

▶ Когато правите **синтактичен анализ**, следвайте следните **стъпки**:

Влади бързо вдигна листа от пода.

1 Открийте **сказуемото**.

вдигна

2 Открийте дали в изречението има **подлож**.

Влади (вдигна)

3 Открийте дали в изречението има **допълнение**.

(Влади вдигна) листа

4 Открийте дали в изречението има **обстоятелствено пояснение**. То е наречие или израз с предлог и пояснява действието, означено чрез сказуемото, по време, място, начин или количество.

(Влади вдигна листа) бързо

(Влади вдигна листа) от пода

▶ Макар и по-рядко, обстоятелственото пояснение може да се изразява и с **изрази със съществителни имена**:

*Тази нощ не мигнах.
Дълго време мълча.*

▶ Обстоятелствени пояснения за **количество** може да има и към други обстоятелствени пояснения. Сравнете:

*Говори уверено.
Говори много уверено.*

*Случайно го видях.
Съвсем случайно го видях.*

*Бързо стигнах.
Доста бързо стигнах.*

▶ **Обстоятелствените пояснения** са четири вида:

- ▷ **за време:** *Той дойде вчера.
Ще правим теста в среща.*
- ▷ **за място:** *Той живее наблизо.
Петър пристигна от Пловдив.*
- ▷ **за начин:** *Мария говори тихо.
Отборът играе с желание.*
- ▷ **за количество:** *Много се изморих.
Плувах цял час.*

▶ Изразите с предлога **като**, с които правим сравнение, са обстоятелствени пояснения за начин:

*Тича като вятър.
Пее като славеи.*

▶ Когато обстоятелственото пояснение е израз със съществително име от м. р. ед. ч., то се членува с кратък член:

През деня вятърът ще отслабне.

Домакинът взе кутията от шкафа.

▶ В едно изречение може да има две или повече обстоятелствени пояснения от един или от различни видове:

Вчера тичах като мараонец цял час в парка.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Една зимна вечер, когато чепих в кабинета, нещо удари в прозореца. Малко се стреснах. Отворих едното крило, гледам – на юрница лежи врабец. Високо го вятре. Врабецът се свесна. Погледна ме уплашено. После кацна на помляя. Рекох си: „Нека пренощува тям. Утре ще го пусна“. След това отидох да спя.

На сутринта си спомнях, че вкъщи имам хубав кафез. Ще задържа моя гостенин до прозекта. Защо да мръзне през зимата? И тъй направих. Врабецът отначало се блъскаше в кафеза. Искеше да излети на свобода. След месец свикна. Сам близо и излиза от кафеза. Охраня се, напеежа. Вкъщи ме слерба навред.

Когато се запорети, тържествено го пуснах навън. Излетя като куришум прабо на тополата. Обаче на другия ден кацна на корниз. Отворих прозореца и го поканих да влезе. Не иска. Гледа ме дяволито, послежда кафеза и елкаш ми казва: „Минах случайно. Всички излизат навън, а ти стоиш в твоя кафез“.

През май не се бести нито верига. Лятото отмина, аз забравих за него, но щом падна сняг, пристигна най-неочаквано. Натроших му хляб върху корниз. Излапа го и оплетя. А прибечер доведе цялото си поколение. Три пъти по дванайсет врабчета колко правят? Цял възвод — все негова челяд. Той стои храбро до прозореца и чака да раздам дажбата, тъй синчетата и гъщеричките споят на оголения кестен. Чистият си човките усърдно, предвкусват трошичките и ми показват, че са готови.

По Емиллия Станев, из „Няма щор“

Чрез промяната на местното на обстоятелственото пояснение в изречението и чрез силата на гласа, с която се произнасят думите, с които е изразено, то може да се открие като особено важно по смисъл. В такъв случай се казва, че върху него пада логическото ударение.

Различните по вид обстоятелствени пояснения може да се открият и като ги заместим със следните думи:

▷ **там/тука** – ако са за място:

Тя живее близо (там).

▷ **сега/тогава** – ако са за време:

Тя ще дойде скоро (сега).

▷ **така** – ако са за начин:

Тя тича бързо (така).

▷ **толкова** – ако са за количество:

Тя тренира много (толкова).

Обстоятелственото пояснение може да бъде на различно място в изречението:

▷ в началото:

Днес децата тръбват.

▷ в средата:

Децата днес тръбват.

▷ в края:

Децата тръбват днес.

нието на задача 1. Променя ли се смисълът им при трансформацията?

4 Разпределете обстоятелствените пояснения, които открихте при изпълнението на задача 1, в таблица по модела:

Обстоятелствени пояснения наречия	Обстоятелствени пояснения изрази с предлози

5 Разпределете обстоятелствените пояснения, които открихте при изпълнението на задача 1, според вида им.

Обст. поясн. за време	Обст. поясн. за място	Обст. поясн. за начин	Обст. поясн. за количество

6 В двете от простите изречения във втория абзац на текста има по две обстоятелствени пояснения. Кои са тези изречения и какви са по вид обстоятелствените пояснения в тях?

7 Препишете текста, като членувате правилно.

Един селянин имал кон, който бил много лош. Но щом започнал да буйства, стопанин_ му го биле и той се укротил. Един ден на селянин_ му омръзнало да се занимава с кон_ и решил да го продаде.

На пазар_ дошъл първо_ купувач и поискал да види кон_. Едва протегнал ръка и кон_ го захапал. Разсърдил се купувач_ и си отишъл.

След малко дошъл втори_ купувач. Той пожелал да го види, но кон_ го ритнал и той паднал на земята. Горки_ човек станал, пъшкайка, и казал:

– Кон_ не ми трябва – и си отишъл.

Игвали още купувачи, но и те като другите се отказали от кон_.

Минал един старец и попитал селянин_ защо бие кон_. Посъветвал го да не го удри с бич_. Послушал селянин_ съвет_ на старец_, върнал кон_ вкъщи и престанал да го бие. Скоро кон_ се укротил и стопанин_ му се отказал да го продава.

Турецка народна приказка

1 Открийте простите изречения в първия абзац на текста. Препишете ги и им направете синтактичен анализ с подчертаване.

2 Проследете къде се намират обстоятелствените пояснения в изреченията, които анализирахте – в началото, в края или в средата им. Направете изводи за местото на обстоятелствените пояснения в изречението.

3 Променете местата на обстоятелствените пояснения в изреченията, които анализирахте при изпълне-

▶ Прилагателните имена назовават признаци, качества, свойства на лицата и предметите: нова бяла къща, мило синееоко момиче.

▶ Числителните имена назовават количеството или поредността на лицата и предметите: едно момиче, първото момиче.

▶ Някои видове наречия също могат да назовават признаци на лицата или предметите: много момичета.

▶ **Определението** е второстепенна част на простото изречение, която **пояснява съществително име** в изречението.

▶ Тъй като пояснява съществително име, определението може да се отнася и към **подлога**, и към **допълнението**, и към **обстоятелственото пояснение**:

Старата гора притихна.

Ще нарисувам старата гора.

Скоро стигнахме до старата гора.

▶ Определението може да се изразява с:

- ▷ прилагателни имена: нов телефон, лесна задача
- ▷ числителни имена: два телефона, първа задача
- ▷ местоимения: нов телефон, брат ми
- ▷ причастия: гръбналото слънце, цъфналите дървета
- ▷ съществителни имена: бутылка вода, ято шъркели

▶ При синтактичен анализ **определението** се подчертава така:

Когато правите синтактичен анализ, следвайте следните стъпки:

1 Открийте **сказуемото**.

2 Проверете дали съществителното име, което е подлог, е пояснено от **едно**, или от **повече определения**:

Новият сак на Иво падна.

1 Открийте дали в изречението има **допълнение**. Проверете дали съществителното име допълнение е пояснено от **едно** или **повече определения**:

Харесах новия сак на Иво.

4 Открийте дали в изречението има **обстоятелствено пояснение**, изразено с предлог и съществително име. Проверете дали това обстоятелствено пояснение е пояснено от **едно**, или от **повече определения**:

Тръгнах към новата гора.

▶ **Определението към подлога**, когато е изразено с форма в м. р. ед. ч., се пише с тълъч член **-ят/-ит**. Прилагайте правилото за проверка, като заместявате целия членуван израз с местоимението **той**:

Новият ученик влезе.

↓
той

▶ **Определението към допълнение или обстоятелствено пояснение**, когато е изразено с форма в м. р. ед. ч., се пише с кратък член **-а/-я**. Прилагайте правилото за проверка, като заместявате целия членуван израз с местоимението **него** (за):

Видях новия ученик.

↓
него

Съществително име, към което има определение, се нарича **определяемо**.

▶ **Приложенията** се подчертават така:

моя Катя
доктор Михайлов
град София

- ▷ наречия: малко хоро, къщата отсреща
- ▷ изрази с предлози: книжечка от дърво, детето до мен

▶ Определението и съществителното име, към което то се отнася, се свързват граматически:

- ▷ чрез **съгласуване**: нов път, нова къща, нови грехи
- ▷ с **предлог**: чай в мед, сак от бял, ден на София
- ▷ чрез **прилагане**: улица „Зора“, кака Мая, зала „Юе“

▶ Към едно съществително име може да има няколко определения:

нов филм
нов български филм
нов интересен български филм
нов интересен български филм за деца

▶ Определенията, които се свързват с определяемото чрез **прилагане**, се наричат **приложения** и означават:

- ▷ роднински или други връзки: дядо Петър, леля Нина
- ▷ професии, длъжности: доктор Анев, генерал Петров
- ▷ географски обекти: град Лом, село Боб, връх Кам
- ▷ имена на организации; улици, квартали; книги, списания: фирма „Ден“, квартал „Изток“, роман „Под игото“

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Сънуваше в моя мис зелено небе с чисти и нежни облаци. Те спокойно се носеха над тази безкрайна равнина. Сънуваше тези кафяви скали. Сред тях малко планинско езеро блестеше като синьо око от стъкло. Сънуваше червени покриви сред тъмните кломи на боровете. Усещаше дълбоко в душата си сладкия дъх на смолата.

– Време е да ставам, Алек...

– Да, майко – отвърна той тихо.

И някаква плаха нежност погали като с ръка сърцето му.

– Време е, Алек!...

Сега се носеше като облаче над степта. Гледаше тъсприите гърбове на антилопите. След това внезапно отвори очи. Видя желязното лице на робота Дирак.

– Престигаем ли? – попита той глухо.

– Да, Алек – отвърна спокойно роботът. – Време е да се събудим...

Човекът въздъхна едва забележимо и се оледа. Съзнаването му се възвърна внезапно и остро. Сега той знаеше много добре, че се намира в близкостта на кораба „Нептун“, на шестнайсет светлинни години от планетата Земя... Неговите шестнайсет години, които звездният кораб неумолимо разтляваше.

По Павел Вежинов, из „Сините перлери“

► Имената на улици, квартали, книги, вестници, организации и др. се пишат обикновено в кавички:

улица „Векър“

романът „Пипи Дългото чорапче“

вестник „Междучасие“

танцов състав „Пламъци“

► В някои случаи информацията за едн и същи признак на предмет може да се изрази по няколко начина – чрез определенител, свързан с определяемото по различен начин:

▷ чрез **съгласуване** – с прилагателно име:

шоколадово блокче

▷ с **предлог и съществително име**:

блокче от шоколад

▷ **без предлог** – със съществително име:

блокче шоколад

Сънуваше червени покриви сред тъмните кломи на боровете.

3 От първия абзац на текста извадете два израза, в които определянето да е преди определяемото, и два израза, в които то да е след определяемото. Наблюдавайте как са изразени определенията във всеки от двата случая.

4 Направете синтактичен анализ на подчертаните изречения. Сравнете каква информация се изразява с определенията и с обстоятелствените попълнения.

5 В текста са употребени изразите *кломи на боровете*, *душата си*, *стъпото му*, *стъланието му*, *блокалата на кораба*. Препишете ги в тетрадките си и посочете кое е определяемото и кое – определянето, в тях.

6 Трансформирайте изразите от задача 5 така, че определенията в тях да се свързват с определяемите чрез съгласуване.

7 Прочетете текста и като използвате данните, които се съдържат в него, напишете кратък текст за първата българска столица.

Разваляните за първата българска столица Плиска (681 – 983) се намират на 3 км северно от днешния град Плиска. Ето някои данни за нея:

– 811 г. – опожарена при похода на византийският император Никифор I;

– 864 г. – там става покръстването на българите при княз Борис I;

– 893 г. – столицата е преместена в град Преслав;

– XVII в. – градът е разрушен окончателно.

Чешкият изследовател Константин Иречек първи прави предположението, че мястото на първата българска столица е край град Плиска. Историкът Карел Шкорниал доказва това след разкопките, които прави там през 1899 – 1900 г.

Енциклопедия „България“

След като напишете текста си, анализирайте го с цел да откриете определенията приложения, които сте употребили.

1 Направете синтактичен анализ с подчертаване на второто, третото и четвъртото изречение от текста. Групирайте определенията в тях, като попълните таблица по следния модел:

Определения прилагателни	Определения местоимения	Определения изрази с предлог и съществително

2 Довършете синтактичния анализ на изреченията и открийте колко и какви определения има в тях.

Сънуваше в моя мис зелено небе с чисти и нежни облаци.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 12.

Юлиан затвори очи. Една масивна дъга от метал го приковаваше към мястото му. Ръцете на Юлиан сега се бяха вкопчили здраво в нея. Вагончето пропелеше по някаква неравност. Вятърът закачило пилеша косата на момчето. Юлиан преглътна.

– Колко лесно се вижда! – извика Ким, който седеше до него във влакчето.

Юлиан кимна напрегнато.

– Отвори очи, Юлиан. Виж каква красива гледка – Зибентан е като на длан! – не спираще Ким. – Обичам да се возя на това влакче!

– Аз също – изрева Леон, седнал зад тях. – Сега сме на най-високото!

Юлиан отвори очи. Пред него се простираше увеселителният парк с биенското колело. За момент се мярна старият манастир „Свети Бартоломей“. После видя плувния басейн... Влакчето внезапно поемна надолу като в бездна. Юлиан изкрещя. Уплаши се много от скоростта на влакчето. То се устреми напред.

Фабиян Ленк, из „Загадката на оракула“

Кои са **главните части** на изречението?

► **сказуемо** – изразява се с глагол и означава *какво става*. Подчертава се така:

► **подлог** – изразява се обикновено със съществително име или местоимение и означава *вършилата на действието*, означено с глагола сказуемо. Подчертава се така:

Кои са **второстепенните части** на изречението?

► **допълнение** – изразява се най-често със съществително име и с местоимение и означава *кой е*

обектът на действието, означено с глагола сказуемо. Подчертава се така:

► **обстоятелствено пояснение** – изразява се с наречие или чрез съчетание от предлог и съществително име и означава *къде, как, как, в какво количество* се извършва действието, означено с глагола сказуемо. Подчертава се така:

► **определение** – *появява съществително име*, което може да е подлог, допълнение или обстоятелствено пояснение. Изразява се с прилагателно име, числително име, местоимение, съществително име или съчетание от предлог и съществително име. Подчертава се така:

Как се прави **синтактичен анализ**?

Частите на изречението се откриват в следния ред:

- 1 **сказуемо**;
- 2 **подлог + определение**;
- 3 **допълнение + определение**;
- 4 **обстоятелствено пояснение + определение**.

5 Препишете наречията, които са обстоятелствени пояснения в изреченията от първия и от последния абзац, и ги разпределете в таблица по модела:

Наречия за място	Наречия за време	Наречия за начин	Наречия за количество

6 В последния абзац са употребени три обстоятелствени пояснения, изразени с предложни изрази. Запишете ги и определете вида им.

7 В последния абзац на текста има две изречения, в които подлогът е изпуснат, но се подразбира. Обяснете защо авторът е избрал да изпусне подлозите в тях. Препишете тези изречения, като добавите изпуснатите подлози.

8 В първия и в последния абзац на текста има по един израз с две определения. Открийте тези изрази и обяснете как са свързани определенията с определяемите в тях.

9 В текста са употребени изразите *дъга от метал*, *косата на момчето*, *ръцете на Юлиан*. Трансформирайте ги, като промените начина на свързване на определенията и определяемите в тях, но запазете смисъла им.

10 В последния абзац на текста е употребен израз, който съдържа определение от типа приложение. Запишете изреча и обяснете каква пунктуационна особеност се наблюдава при изрази от този тип.

11 Включете съществителното име *парк* в различни изречения, така че да бъде съответно подлог, допълнение, обстоятелствено пояснение и определение.

12 Преразканете откъса от името на Юлиан. Подчертайте членуваните думи в него. Проверете дали сте членували правилно думите в м. р. ег. ч.

Просто изречение – изречение, в което има само едно сказуемо.

Сложно изречение – изречение, в което има повече от едно сказуемо.

Главни части на изречението – **подлог** – изразява се със съществително име или с местоимение; **сказуемо** – изразява се с глагол.

Допълнение – второстепенна част на изречението, която пояснява сказуемото. Означава лице или предмет, обект на действието, означено със сказуемото.

Обстоятелствено пояснение – второстепенна част на изречението, която пояснява сказуемото. Означава особености на действието, за което се говори в изречението – време, място, начин, количество.

Определение – второстепенна част на изречението, която пояснява съществително име – подлог, допълнение или обстоятелствено пояснение.

Весела МИХАЙЛОВА · Йовка ТИШЕВА
Руска СТАНЧЕВА · Борислав БОРИСОВ

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

5.
клас

ISBN 978-954-91-3189-1

9 789540 913189

Учебна група
ПРОСВЕТА
в член на Асоциацията
на българските
издатели на учебници

EUROPEAN
EDUCATIONAL
PUBLISHERS
GROUP

www.prosveta.bg + www.e-uchebnik.bg